

Міністерство освіти і науки України Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
Завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » лютого 2024 року

**«АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ У
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

УДК: 159.922.7:373.3-075.8

Кваліфікаційна робота магістра
за освітньо-професійною програмою «Психологія» другого
(магістерського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки спеціальність
053 «Психологія»

Виконала:

Студентка 665 Мз групи
Бондаренко Валерія Євгенівна

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, доцент
Яблонський Андрій Іванович

Миколаїв – 2024

Міністерство освіти і науки України Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Кафедра психології

Освітній рівень – магістр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » лютого 2024 року

ЗАВДАННЯ НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ
МАГІСТРА

Студентці **Бондаренко Валерії Євгенівні**.

1. Тема роботи: «Арт-терапія як засіб профілактики агресивності у молодших школярів» затверджена наказом Чорноморського національного університету імені Петра Могили № 220 від «03» листопада 2023 року.
2. Об'єкт дослідження: агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку.
3. Предмет дослідження: вплив арт-терапії на корекцію агресивності молодших школярів
4. Завдання дослідження:
 - 1) Розгляд основних методів та технік арт-терапії, які застосовуються для роботи з молодшими школярами.
 - 2) Вивчення прикладів практичного застосування арт-терапії для покращення емоційного стану та зниження агресивності.
 - 3) Проведення практичного експерименту з використанням арт-терапії серед молодших школярів для виявлення змін у рівні агресивності.
 - 4) Збір та аналіз даних, отриманих під час експерименту.
 - 5) Розробка рекомендацій для педагогів та спеціалістів щодо впровадження арт-терапії в навчальний процес для зменшення агресивності учнів.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Яблонський Андрій Іванович	21 вересня 2023 року _____	31 січня 2024 року _____

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи магістра (КМР)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту КМР.	02.10.2023 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	23.10.2023 р.
3.	Робота над підготовкою тексту КМР.	
3.1.	Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ І КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	15.11.2023 р.
3.2.	Розділ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ	30.11.2023 р.
3.3.	Розділ 3. РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ КОРЕКЦІЇ РІВНЯ АГРЕСІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	15.12.2023 р.
4.	Висновки.	18.12.2023 р.
5.	Захист КМР на кафедрі (попередній захист).	20.12.2023 р.
6.	Захист КМР перед Екзаменаційною комісією.	27.02.2024 р.

Студентка

(підпис)

Валерія Бондаренко

Науковий керівник

(підпис)

Андрій Яблонський

АНОТАЦІЯ

Бондаренко В.Є. Арт-терапія як засіб профілактики агресивності у молодших школярів-рукопис

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 053 «Психологія» – Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2024.

Мета дослідження: корекція агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: вплив арт-терапії на корекцію агресивності молодших школярів.

Магістрська робота досліджує ефективність використання арт-терапії для запобігання проявам агресивності серед дітей молодшого шкільного віку. Робота спрямована на вивчення впливу різноманітних художніх та творчих практик на психічний стан дітей, спрямовуючи їх енергію та емоції у творчий процес. Дослідження включає аналіз психологічних та педагогічних аспектів використання арт-терапії в контексті шкільного середовища.

У магістерській роботі обговорюється теоретична база арт-терапії, акцентуючи її роль у психосоціальному розвитку дітей та специфіку застосування для зменшення агресивності. Дослідження включає практичний аспект проведення арт-терапевтичних сесій з молодшими школярами та вимірює їхні психічні та емоційні показники до та після участі в програмі.

Отримані результати дозволяють визначити ефективність арт-терапії як засобу профілактики агресивності у молодших школярів, що може мати важливе значення для педагогічної практики та розвитку системи психологічної підтримки в школах.

ANNOTATION

Valeriia Bondarenko. Art Therapy as a Means of Aggression Prevention in Elementary School Students - Manuscript

Qualification work for the educational qualification level of Master in Psychology, Speciality 053 - Petro Mohyla Black Sea National University. Mykolaiv, 2024.

Research aim: Correction of aggressive behavior in elementary school children through art therapy.

Research object: Aggressive behavior in elementary school children.

Research subject: The impact of art therapy on aggression correction in younger students.

The master's thesis explores the effectiveness of using art therapy to prevent manifestations of aggression among elementary school children. The work is aimed at studying the influence of various artistic and creative practices on the mental state of children, directing their energy and emotions into the creative process. The research includes an analysis of psychological and pedagogical aspects of using art therapy in the school environment.

The theoretical basis of art therapy is discussed in the master's thesis, emphasizing its role in the psychosocial development of children and its specific application for reducing aggression. The study involves the practical aspect of conducting art therapy sessions with younger students, measuring their mental and emotional indicators before and after participation in the program.

The obtained results allow determining the effectiveness of art therapy as a means of preventing aggression in younger students, which may be of significant importance for educational practice and the development of psychological support systems in schools.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ І КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	7
1.1 Проблема агресії в працях вітчизняних та зарубіжних психологів	7
1.2 Психологічні особливості прояву агресивності та її профілактика у молодших школярів	15
1.3. Арт-терапія як засіб профілактики та корекції агресивності молодших школярів	22
Висновки до першого розділу	39
РОЗДІЛ II ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ	42
2.1. Констатуючий експеримент. Вибір методик. Первинна діагностика агресивності молодших школярів.....	42
2.2. Результати констатуючого експерименту . Виявлення рівня агресії у молодших школярів	45
Висновки до другого розділу.....	59
РОЗДІЛ III РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ КОРЕКЦІЇ РІВНЯ АГРЕСІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	61
3.1. Формуючий експеримент. Програма корекції агресивності у дітей молодшого шкільного віку за допомогою арт-терапії.....	61
3.2. Контрольний експеримент. Додаткова діагностика агресивності молодших школярів	75
Висновки до третього розділу.....	79
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	Помилка! Закладку не визначено.

ВСТУП

Актуальність дослідження. У школах все гостріше виникає проблема дисципліни. Зростає кількість неуправляючих дітей, які, намагаючись показати значущість свого "я", не вміють спілкуватися, легко потрапляють у гнів або надовго входять у себе, зачиняються. Вчитель змушений посилювати заходи впливу, збільшувати зону контролю, що викликає ще більше відчуження, віддалення такої дитини від педагога. В результаті ці діти втрачають навички позитивного спілкування, стають все більш самотніми, орієнтованими лише на труднощі і не помічають положення інших людей. Неуправління дітьми, агресивність, так само як і надмірна сором'язливість, є реакцією на непорозуміння дорослими дитячих проблем, реакцією на невизнання, на неувагу. Відношення до інших людей складає основну тканину людського життя.

За словами С. Л. Рубінштейна, серце людини все сплетено з її ставлення до інших людей; з ним пов'язане головне зміст психічного, внутрішнього життя людини. Саме ці стосунки народжують найбільші переживання і вчинки. Ставлення до іншої людини є центром духовноморального становлення особистості і в багатьох відношеннях визначає моральну цінність людини. Стосунки з іншими людьми виникають і найбільш інтенсивно розвиваються в дитячому віці. Досвід цих перших відносин є фундаментом для подальшого розвитку особистості дитини і в багатьох визначає особливості самосвідомості людини, її ставлення до світу, її поведінку і самопочуття серед людей.

Тема виникнення і становлення міжособистісних стосунків надзвичайно актуальна, оскільки багато негативних і деструктивних явищ серед молоді, спостережуваних останнім часом (жорстокість, підвищена агресивність, відчуженість і ін.), мають свої корені в ранньому шкільному віці. Це підштовхує до вивчення розвитку відносин дітей одне з одним на ранніх етапах онтогенезу (процес індивідуального розвитку), щоб зрозуміти їхні вікові

закономірності та психологічну природу виникаючих на цьому шляху деформацій, включаючи такі, як агресивність.

Проблеми агресії серед молодших школярів є значущим аспектом в соціально-психологічному вимірі. Вивчення цього явища дозволяє отримати уявлення про динаміку міжособистісних відносин та соціальної поведінки у молодшому шкільному віці.

Агресивна поведінка може впливати на здатність дитини до навчання та соціальну адаптацію в школі. Дослідження цього аспекту може виявити, як агресія впливає на академічний успіх та здатність учнів адаптуватися до шкільного середовища.

Розуміння джерел та механізмів агресії дозволяє розробляти ефективні програми профілактики та інтервенції. Вчення та розвиток стратегій для управління агресивною поведінкою може мати важливе значення для соціального та психологічного здоров'я дітей.

Молодший шкільний вік є ключовим періодом для формування особистості. Вивчення агресії в цьому контексті дозволяє визначити, як вона впливає на розвиток особистості та формування моральних цінностей.

Мета дослідження: корекція агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: вплив арт-терапії на корекцію агресивності молодших школярів.

Завдання дослідження:

- б) Розгляд теоретичних підходів до арт-терапії та психології агресії в контексті дитинства.

- 7) Розгляд основних методів та технік арт-терапії, які застосовуються для роботи з молодшими школярами.
- 8) Вивчення прикладів практичного застосування арт-терапії для покращення емоційного стану та зниження агресивності.
- 9) Проведення практичного експерименту з використанням арт-терапії серед молодших школярів для виявлення змін у рівні агресивності.
- 10) Збір та аналіз даних, отриманих під час експерименту.
- 11) Розробка рекомендацій для педагогів та спеціалістів щодо впровадження арт-терапії в навчальний процес для зменшення агресивності учнів.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що запропонований комплекс корекційних вправ та занять арт-терапії сприяє корекції агресивних проявів у поведінці у дітей молодшого віку.

Гіпотеза буде ефективною, якщо:

- форми та методи арт-терапії будуть спрямовані на навчання способам вирішення конфліктних ситуацій та зменшення агресивності;
- буде створена програма з різноманітними заняттями.

Для перевірки висунутої гіпотези та реалізації поставленої мети планується виконання наступних **завдань**:

1. Визначити особливості прояву агресивності у молодших школярів.
2. Визначити можливості використання арт-терапії як засобу корекції агресивності молодших школярів.
3. Провести та проаналізувати діагностику рівня агресивності молодших школярів.

4. Розробити та апробувати програму, спрямовану на корекцію агресивності молодших школярів у процесі арт-терапії.

5. Проаналізувати ефективність використання програми як засобу, спрямованого на корекцію агресивності молодших школярів.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань використовувався комплекс різноманітних **методів дослідження**: теоретичний: аналіз психолого-педагогічної літератури; емпіричні: констатуючий експеримент, анкетування, методики; метод статистичної обробки результатів: кількісний і якісний аналіз.

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що були визначені особливості агресивності дітей молодшого шкільного віку, виявлені можливості арт- терапії як засобу корекції агресивності молодших школярів.

Практична значущість дослідження полягає в розробці програми, яка може бути рекомендована практичним психологам освіти.

Структура роботи Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із найменувань. Основний зміст магістерської роботи викладено на 80 сторінках комп'ютерного набору, містить 12 таблиць і 5 малюнків.

Повний обсяг роботи - 86 сторінок.

РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ І КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

1.1 Проблема агресії в працях вітчизняних та зарубіжних психологів

Проблема агресії є однією з найважливіших у сучасній психології. Ця проблема має давню історію. Багато дослідників в нашій країні та за кордоном займалися проблемою агресії, але до одного знаменника не прийшли, оскільки вона складна і багатогранна, і, отже, одного рішення не існує.

Виділяють агресію як специфічну форму поведінки і агресивність як психічну властивість особистості.

Агресія - це усвідомлені дії, які завдають або мають на меті завдати шкоду іншій людині, групі людей або тварині. У психології термін "агресія" трактується по-різному.

В наукових дослідженнях виділяються наступні типи агресії: відкрита або замаскована, інтроворожа або екстроворожа; інструментальна, просоціальна та антисоціальна. Д. Майєрс виділяє соціальну агресію, яка характеризується демонстративними вибухами гніву, та мовчазну агресію, схожу на ту, що виявляє хижак, підкрадаючись до своєї жертви. Джерелом ворожої агресії вважається гнів, тому така агресія є самоціллю, а її основне завдання - завдати шкоду іншому. Інструментальна агресія є засобом досягнення певної позитивної мети. Ворожу агресію ще називають "гарячою", інструментальну - "холодною". Інструментальна агресія, як правило, мотивована ситуацією і може відповідати просоціальній меті. Складність полягає в тому, що межу між ворожою і інструментальною агресією важко провести, оскільки ворожі наміри часто маскуються інструментальною формою агресії, яка не обов'язково має емоційний вираз.

Таким чином, агресивні та неагресивні дії не слід розрізняти лише за наявністю чи відсутністю емоційного вираження (вибуху агресії).

С. Фешбах разом з ворожою і інструментальною агресією виділяє експресивну агресію, яка є непроінштовним вибухом гніву і злості і має тенденцію до швидкого розвитку. Детермінанта агресивності при цьому не обов'язково пов'язана з нападом (наприклад, упертість у маленьких дітей). Інструментальну агресію С. Фешбах розглядає як засіб, що має індивідуальні та соціальні мотиви.

Оскільки агресія завжди була глобальною проблемою психологічних досліджень і привертала увагу прихильників різних психологічних шкіл і напрямків, існує кілька теорій вивчення мотивів агресії: теорія потягів, соціального навчання та фрустраційна теорія. Теорія мотивації З. Фрейда у її завершеному вигляді була сформульована в 1915 році в праці "Потяги та їх долі", в якій внутрішній світ людини представлено як динаміка конфліктів. Перша класифікація потягів З. Фрейда базувалася на потребах "Я" (або "підтримці власного існування") та сексуальному потягу ("лібідо"). Пізніше потреби "Я" були замінені агресивними потребами ("мортидо"), що положило початок існуванню антагоністичних потягів: "до життя" ("лібідо") та "до смерті" ("танатос"); агресивність розглядалася як виявлення енергії "мортидо".

Таким чином, З. Фрейд вводив у своїй теорії "потяги до смерті" самостійний агресивний потяг. Він стверджував, що напрям могутньої агресивності всередині суб'єкта може призвести до фізичного захворювання, а стримування (гальмування, зажимання) агресивних імпульсів призводить до невротизації особистості. "У нападі гніву людина часто демонструє, як стримувана та направлена всередину агресивність призводить до саморуйнування: вона може рвати на собі волосся або бити себе по обличчю кулаками, хоча зовсім очевидно, що вона віддала б перевагу діям проти когось іншого". Концепція "Едіпового комплексу", на думку дослідника, спочатку завантажена агресивною тенденцією, яка обумовлюється полярністю між

любов'ю (ніжністю) до батьків (або до одного з батьків) та ненавистю (агресивністю) до них (або до одного з них), що одночасно мотивує поведінку суб'єкта. З. Фрейд зауважував, що інстинкт самозбереження потребує агресивності, а совість - не що інше, як переорієнтація агресії (обмежуючої певну активність) всередину самого суб'єкта. Тому у кожної людини існує потенційна готовність до агресії, яка може виявлятися в поведінці в примітивних (регресивних) формах.

Цей тезис знаходить підтвердження в багатьох життєвих ситуаціях, наприклад, у відносинах між дітьми вибух агресії може припинити напади з боку ровесників і таким чином сприяти закріпленню агресії як необхідного прийому (позитивного, успішного) виживання та збереження поваги до себе.

М. Кляйн стверджувала, що у чистому вигляді агресивності не існує, обов'язково існує взаємодія між агресивними та лібідійними тенденціями; агресивність лише проявляється у кожного суб'єкта і в кожній іншій ситуації в різних пропорціях.

А. Адлер та С. Шпильрейн вказували на природність наявності тяжіння до деструктивності.

В. Штекель зауважував, що ненависть як різновид агресивності є первинною щодо любові.

К. Хорні визначила серед типів особистості агресивний тип характеру щодо інших людей, яких вважають потенційними ворогами, а оточуючий світ сприймається як арена боротьби всіх проти всіх.

Е. Фромм, вивчаючи типи агресії, розрізняє "доброякісну" агресію (сприяє адаптації до життя) та "злоякісну" (не пов'язану з збереженням життя). "Доброякісна" агресія проявляється в самозахисті як відповідь на загрозу життю, "злоякісна" - в прагненні владарювати над іншими людьми, завдаючи їм шкоду, знищуючи подібних собі.

Французький психоаналітик Ж. Лакан вказував на необхідність відмежування понять "агресивність" і "агресія". За його думкою, агресія - це потенційна, екзистенційна тенденція, скоріше уявна, віртуальна, ніж реальна.

Тому вона може і не перетворитися на агресивність як акт поведінки, що, звісно, враховується в процесі психокорекції. Оскільки агресія є складним комплексом, який включає енергетичний, мотиваційний і поведінковий аспекти, деякі дослідники схильні спрощено розглядати проблему агресії.

Основну увагу вони звертають на визначення "центру агресивності" у людському мозку, формування якого впливає на спадкову чутливість нервової системи до провокаторів агресії та хімічний склад крові (наявність великої кількості чоловічого гормону тестостерону). Це пояснюється тим, що в стані алкогольного сп'яніння суб'єкта легше спровокувати на агресивний акт поведінки.

Певний підхід приймають представники теорії навчання. Наприклад, Л. Берковиц та А. Бандура, вивчаючи вплив емоційних станів на виникнення агресивної поведінки, довели, що, хоча агресія як внутрішня побудова виникає в разі блокування дії суб'єкта ззовні, для виникнення агресивної поведінки потрібні додаткові фактори, пов'язані з джерелом гніву.

Теорія фрустрації відкрила шлях експериментальним дослідженням проблеми агресії. Згідно з концепцією Дж. Долларда, агресія виникає не автоматично, а внаслідок фрустрацій, тобто перешкод на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта; емоційної депривації або недосягнення бажаного стану, до якого прагнув суб'єкт.

Агресію не можна порівнювати з депресією чи тенденцією "до психологічної смерті". Вона є більш локальним поняттям і завжди виражається через відносини з іншими людьми. Хоча агресія і відноситься до енергетичного аспекту активності суб'єкта, за своїми проявами це явище соціального характеру, оскільки знаходить вираження в міжособистісному

взаємодії. Агресія стосується не лише динамічного боку особистості, але й сутності людини в її деструктивному проявленні.

Говорячи про агресію в контексті психоаналітичних досліджень в Україні, важливо відзначити внесок засновника української історикопсихологічної науки В. А. Роменця, який звертав увагу на суб'єктивізм індивідуальних підсвідомих конфліктів. Він також торкався ідеї колективного підсвідомого з можливістю його вираження в архетипній символіці.

Зокрема, дослідник зауважував: "... варто по способу тлумачення знайти відповідні символи в творчості того чи іншого художника, щоб на їхній основі відновити едиповий комплекс" . "Кожна людина в найскладніших і найважливіших формах своєї діяльності змушена лише знову і знову переживати свою інфантильність", що вказує на розуміння вченим глибинних мотивів поведінки, зокрема в стані афекту. Прогресивні наукові ідеї, затримані тоталітаризмом ідеологічних обмежень, знайшли нові горизонти для реалізації досліджень цілісної психіки людини в її свідомих та підсвідомих проявах лише в умовах вільно розвиваючоїся Української держави.

Українські філософи своїми творами підтверджують високий рівень цілісного розуміння психіки людини в її протиріччямбівалентній сутності. У контексті психоаналізу набуває relief проблема неосвідомлених детермінант творчості суб'єкта. Саме цих питань торкався видатний харківський вчений, літературознавець, лінгвіст і психолог Олександр Потебня, традиції якого продовжив Дмитро Овсяніко-Куликовський [86]. У працях О. Потебні представлені досить виразні і психологічно обґрунтовані портрети великих письменників ХІХ ст.

У центрі його уваги ще на етапі захисту магістерської роботи (1885 р.) знаходиться проблема механізмів людської психіки, її специфіки та еволюції.

Дослідник писав: «Прогрес в еволюції людської психіки зводиться:

- 1) до удосконалення, збагачення, витончення розумової та чуттєвої сфер,
- 2) до підпорядкування вольового апарату владі ума та вищих почуттів,
- 3) до зміцнення синтезу всіх елементів і процесів психіки.

Цей синтез і є те, що інакше називається особистістю». Незалежно від психоаналітичної теорії Д. Овсяніко-Куликовський визнавав факт існування підсвідомого і його визначальну роль у процесі створення художніх образів, а також виявлення прихованих від свідомості механізмів психіки суб'єкта. Зокрема він відзначав: «Погляд на підсвідому сферу як на велику арену збереження і насипання розумової сили належить до найбільш продуктивних поглядів в сучасній психології».

Дослідження Д. Овсяніко-Куликовського мають цінність в контексті розробки методу АСПО, зокрема методики психоаналізу комплексу тематичних малюнків, в основу якого покладено тезу про цілісність і системну упорядкованість психіки, що дозволяє виявити єдність її протиріччямбівалентної сутності, каталізуючи вираження агресії назовні.

Повертаючись до історії розвитку психоаналізу в Україні, звернемося до факту лікування українця Сергія Панкєєва З. Фрейдом, що знайшло узагальнення в роботі «З історії одного дитячого неврозу», в якій є запис: «Чужий нашому розумінню національний характер хворого». Толчком до хвороби Сергія стала агресія двох білих вовків, які явились йому у сні і викликали почуття смертельного страху: «... від страху, що вовки можуть мене з'їсти, я закричав і прокинувся». У контексті даної проблеми споминається агресія вовків у таких казках, як «Червона Шапочка», «Вовк і сім козенят» і ін.

Звернімося до праць українських вчених, в яких розкриваються можливості поєднання лікування дитячих неврозів з психолого-педагогічним підходом. Підтвердженням цього є дослідження юного автора М. Вульфа, який

констатував, що молодь України на той час (1926 р.) була готова прийняти психоаналіз.

У 20-х роках ХХ ст. відзначається тенденція до більш глибокого розуміння психоаналізу через призму ідеології комунізму. Двадцятирічний дослідник Г. Маліса засвідчив це своєю працею «Психоаналіз і комунізм».

Цікавим є спроба українських вчених здійснити патографію Т. Г. Шевченка. У післяреволюційний період А. М. Халецький доклав багато зусиль для організації в Одесі групи психоаналітиків. Саме тут видавалась серія психоаналітичних праць «Питання теорії і практики психоаналізу». А. Халецький написав патографію О. Димова (автора романів «Влас», «Весталка», «Духовна скука» і ін.). У контексті проблеми агресії цікавою є його робота «Психологія хуліганства», в якій автор підкреслює зв'язок деструкцій психіки, які проявляються в жорстокості і хуліганстві, з глибиннопсихологічними їх коріннями.

Незважаючи на різницю в визначенні поняття агресії різними авторами, ідея завдання шкоди іншому суб'єкту практично завжди присутня. Агресивність - це властивість особистості, що полягає в готовності та виборі використання насильницьких засобів для досягнення своїх цілей.

Агресивна поведінка часто розуміється як мотивовані зовнішні дії, порушуючи норми та правила співжиття, завдаючи шкоду, причиняючи біль та страждання людям. Емоційна складова агресивного стану - це почуття, передусім гніву. Але не завжди агресія супроводжується гнівом, і не кожен гнів призводить до агресії. Емоційні переживання неприязності, гніву, помстивості також часто супроводжують агресивні дії, але вони далеко не завжди призводять до агресії.

Важливо пам'ятати, що агресивність в певних межах є необхідною для кожної людини. Агресивність може служити способом самозахисту, захисту своїх прав, задоволення бажань та досягнення цілей.

Висловлена в прийнятній формі агресивність відіграє важливу роль у здатності дитини адаптуватися до середовища, вивчати нове, досягати успіху. У той же час агресивність у формі ворожості та ненависті може завдати шкоди, сформувати небажані риси характеру - або задири, хулігана, або труса, неспроможного встояти за себе. Обидва варіанти мають негативний вплив на почуття дитини і, в крайніх випадках, можуть призвести до деструктивної поведінки навіть щодо людей, яких дитина любить.

Найчастіше виділяють такі види агресії:

- фізичну - проявляється в конкретних фізичних діях, спрямованих проти когось, або завдає шкоду предметам (дитина б'ється, кусається, ламає, кидає предмети);
- вербальну - виражається у словесній формі (дитина кричить, загрожує, ображає інших);
- косвенну - непрямую агресію (дитина обмовляється, ябедніє, провокує сверстників).

Е. Фромм поділяє агресію на п'ять видів:

- доброякісну - сприяє збереженню життя.
- злоякісну - реакція на загрозу інтересам індивіда.
- інструментальну - представляє собою жорсткість та деструктивність і може бути спонтанною та пов'язаною зі структурою особистості.
- псевдоагресію (ненавмисну, гру, самоутвердження) - дія, в результаті якої може бути завдано шкоду, але якій не передували злі наміри.
- оборонну (напад, втеча, опір, конформізм) - з'являється в момент небезпеки та має оборонний характер.
- Крім того, при пригніченні проявів агресії та в деяких інших випадках агресія може бути спрямована на самого себе (аутоагресія) - вона

виявляється в завданні шкоди самому собі (обгризанні нігтів, вириванні волосся, частому травмуванні).

Форми ворожих реакцій:

Образа - заздрість та ненависть до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву на весь світ за реальні або уявні страждання.

Підозрюваність - недовіра та обережність до людей, засновані на переконанні, що оточуючі мають намір завдати шкоди.

Діти отримують знання про моделі поведінки з трьох джерел. Поперше, сім'я, яка може одночасно демонструвати агресивну поведінку та забезпечувати її закріплення. Во-вторых, агресії їх навчають під час взаємодії зі сверстниками, часто вивчаючи переваги агресивної поведінки ("я найсильніший - і мені все можна") під час ігор. І в-третьє, діти вчаться агресивним реакціям не лише на реальних прикладах, але й на символічних. На сьогодні майже не викликає сумнівів той факт, що сцени насильства, показувані на екранах телевізорів, сприяють підвищенню рівня агресивності глядача, і в першу чергу дітей.

Отже, проблема агресивності є однією з найважливіших у сучасній психології. Незважаючи на різні точки зору та визначення поняття агресії різними авторами, існує загальне розуміння. Агресивність - це властивість особистості, що полягає в готовності та виборі використання насильницьких засобів для досягнення своїх цілей.

1.2 Психологічні особливості прояву агресивності та її профілактика у молодших школярів

Молодші школярі відрізняються підвищеною емоційністю. Їхні емоційно-вольова та пізнавальна сфери забарвлені сильними переживаннями. Діти ще не вміють стримувати свої почуття, контролювати їх виявлення. Вони дуже непосередні, відверті у вираженні радості, суму, горя, страху,

задоволення або незадоволення. Молодші школярі відрізняються великою емоційною нестійкістю, частою зміною настрою, схильністю до афектів, краткочасними та бурхливими виявами почуттів. І лише з роками розвивається здатність до їхнього регулювання, стримування небажаних виявів.

Наявність ознак імпульсивної поведінки у молодших школярів є віковою особливістю. У зв'язку з їхнім егоцентризмом дитина турбується лише про задоволення своїх потреб. Звісно, поведінка дитини може в більшій або меншій мірі відхилятися від нормальної. Дрібні відхилення є у всіх дітей. Протягом різних періодів життя з'являється або зникає прагнення до відхиляючоїся поведінки.

Молодші школярі прагнуть до самовираження серед сверстників, їм властива комфортність. В той же час велике значення для розвитку їхньої особистості набувають мотиви встановлення та збереження позитивних взаємин з іншими дітьми. Отримання позитивних емоцій - першоочередна людська потреба. Тому бажання дитини заслужити одобрення та симпатію сверстників є одним із основних мотивів її поведінки. У молодшому шкільному віці потреба в визнанні виявляється подвійно: з одного боку, дитина хоче "бути як всі", а з іншого - "бути краще, ніж всі".

Ця потреба виявляється в готовності швидше та краще виконати завдання - правильно вирішити задачу, написати або виразно прочитати текст. Однак прагнення до самовираження в тому випадку, якщо дитина не може або утруднено виконує те, що від неї очікується (перш за все, це стосується її успіхів у школі), може стати причиною проблем у її поведінці. Дуже часто агресивні вияви, необгрунтовані самовільні вчинки з метою привернути увагу, "перехопити" взагалі відзначення дорослих, фактично стають примітивними асоціальними формами поведінки.

До цієї категорії, як правило, потрапляють діти, неуспішні в школі або надто розбещені батьками, чи ті, на яких звертають мало уваги, або ж виснажені, безініціативні, відстають від сверстників. У всіх випадках такі діти

не можуть задовольнити прагнення до самовираження іншими шляхами і обирають інфантильний перспективний спосіб привернути увагу до себе.

У соціальній психології особливе місце займає вивчення агресивності дітей та підлітків. На підставі психологічних досліджень і практики сьогодні з повною впевненістю можна констатувати факт, що агресивна поведінка дітей - це не просто тривожне явище, а досить серйозна соціальна, педагогічна та психологічна проблема, яка стає значущою вже в дошкільному та молодшому шкільному віці.

Проблема зростання дитячої агресивності все більше обговорюється в сім'ї, школі, суспільстві. Вчителі в школах відзначають, що кількість агресивних дітей зростає щороку, з ними важко працювати, і часто вчителі просто не знають, як впоратися з їхньою поведінкою.

Агресивна поведінка дітей - це своєрідний сигнал, крик про допомогу, про увагу до свого внутрішнього світу, в якому накопичено багато руйнівних емоцій, з якими самотійно дитина не в силі справитися.

Агресивні діти сварливі, легко збуджуються, роздратовані, образливі, несхильні до домовленостей, уперті, ворожі до оточуючих. Їхні відносини з близькими, ровесниками, педагогами завжди напружені та амбівалентні. Агресивні вибухи підривають здоров'я дітей, ставлять їх у стан важкозаспокоєного возбуждення. Тема дитячої агресивності не нова; нею займалися як зарубіжні, так і вітчизняні педагоги, психологи, соціологи та соціальні педагоги. Слід відзначити, що поняття дитячої агресивності є неоднозначним і багатоплановим. Існує велика кількість різноманітних точок зору на це питання, однак більшість авторів згодні вважати, що дитяча агресивність представляє собою стійку рису особистості, для якої характерне усвідомлене, цілеспрямоване завдання фізичної або психологічної шкоди людині чи групі людей.

Розглянувши різні точки зору на причини формування дитячої агресивності, я звернула увагу, що на найбільший вплив на цей процес

впливають сімейне та шкільне виховання, неблагоприятне спілкування з соціальним оточенням, а також визначається соціальними умовами сучасного суспільства.

Існують різні форми та методи профілактики та корекції агресивності молодших школярів. Найбільш ефективними методами профілактики та подолання агресивної поведінки у молодших школярів є арт-терапія, оскільки вона сприяє розвитку вміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, підвищенню самооцінки, формуванню позитивної та адекватної "Я-концепції", розслабленню психологічного та м'язового напруження.

Агресивна поведінка складається з трьох компонентів: пізнавального, емоційного та вольового. Пізнавальний компонент включає в себе розуміння ситуації, виділення об'єкта і обґрунтування мотиву для прояву агресії. Емоційний компонент представляє собою легке виникнення негативних емоцій: гніву, огиди, презирства, гніву. Вольовий компонент - це цілеспрямованість, настійливість, рішучість, ініціативність (якості самі по собі досить позитивні). Ступінь вираженості компонентів у цій триаді може варіюватися. Вони всі пов'язані з фізіологічними властивостями особистості - темпераментом, інтраверсією та екстраверсією та інші.

Агресія часто виникає, коли у дитини немає "знань" про те, як можна реагувати в складних ситуаціях, немає досвіду успішного подолання конфліктних ситуацій. Іноді агресія виявляється захисною реакцією на те, що відбувається. Якщо людина сприймає ситуацію як небезпечну, то агресія має "захисний" характер. За формою агресивні дії можуть бути найрізноманітнішими. Сюди включаються: дитячі пустощі і ігри, спори, бійки та конфлікти. Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку, зазвичай виділяють наступні: недостатній розвиток інтелекту, знижена самооцінка, низький рівень самоконтролю, нерозвиненість комунікативних навичок, підвищена збудливість нервової системи внаслідок різних причин (травми, захворювання і ін.)

А. Вілкінз вважає, що за кожну годину телевізійного часу на екрані здійснюється 9 актів насильства, і на кожну годину дитячих мультфільмів припадає 21 акт. За думкою автора, телебачення скоює своєрідне насильство над дітьми і навчає їх агресивному поведінку. Агресивна поведінка дітей - це свого роду сигнал SOS, крик про допомогу, про увагу до свого внутрішнього світу, де накопичилось занадто багато руйнівних емоцій, з якими самотійно дитина не впорається. У агресивної дитини гірше розвивається самоконтроль, і тоді вона потрапляє в порочне коло.

Діти особливо залежать від мікросередовища і конкретної ситуації. У всіх агресивних дітей є одна загальна властивість - нездатність розуміти інших людей. Вона не залежить ні від самооцінки, ні від реального становища дитини в групі. У її основі, очевидно, лежить особлива структура самосвідомості дитини: вона фіксована лише на собі і ізольована від інших.

У дитини з фіксацією на собі і очікуванням ворожості з боку оточення не вдається побачити інших, пережити почуття зв'язку і спільності з ними.

Тому для неї так важко відчутти співчуття, співпереживання або допомогу. Таке "вовче" сприйняття світу створює відчуття гострої самотності в ворожому і загрозливому середовищі, і це породжує все більше протистояння та певну ізольованість від решти світу.

Психолого-педагогічна допомога учням з порушеннями поведінки реалізується в двох напрямках:

- попередження та профілактика відхилень у поведінці;
- подолання, корекція вже існуючих порушень поведінки.

Профілактика відхилень у поведінці передбачає систему загальних та спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації. Умовами успішної профілактичної роботи є її комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність.

Існують різні форми психопрофілактичної роботи:

Перша форма - організація соціального середовища. Впливаючи на соціальні фактори, можна запобігти небажаній поведінці особистості.

Друга форма - інформування. Це напрямок психопрофілактичної роботи у формі лекцій, бесід, поширення спеціальної літератури, показ відеотелефільмів.

Третя форма - активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам. Реалізується у формі групових тренінгів.

1. Тренінг стійкості до негативного соціального впливу. Під час тренінгу змінюються установки на небажану поведінку.

2. Тренінг афективно-ціннісного навчання. Навчання впізнавати емоції, виражати їх прийнятним способом та продуктивно справлятися зі стресами.

3. Тренінг формування життєвих навичок. Під життєвими навичками розуміються найважливіші соціальні навички особистості: вміння спілкуватися, підтримувати дружбу і конструктивно вирішувати конфлікти.

Четверта форма психопрофілактичної роботи - організація діяльності, альтернативної відхиляючійся поведінці. Альтернативними формами діяльності визнаються: подорожі, значуще спілкування, творчість, діяльність. Ця форма реалізується практично в усіх програмах надання допомоги в випадках вже сформованої відхиляючоїся поведінки.

П'ята форма - організація здорового способу життя. Здоровий спосіб життя передбачає здорове харчування, регулярні фізичні навантаження, дотримання режиму праці і відпочинку, спілкування з природою.

Шоста форма - активація особистісних ресурсів. Активна діяльність учнів у спорті, їх творче самовираження, участь у групах спілкування особистісного зростання, арттерапія - все це активізує особистісні ресурси,

забезпечуючи активність особистості, її стійкість до негативного зовнішнього впливу.

Сьома форма - мінімізація негативних наслідків відхиляючої поведінки. Ця форма використовується в випадках вже сформованої відхиляючої поведінки. Вона спрямована на профілактику рецидивів або їхніх негативних наслідків.

Ведучими методами психопрофілактичної роботи є: інформування, групове обговорення, тренінгові вправи, рольові ігри, моделювання ефективної соціальної поведінки, психотерапевтичні методики.

Метою корекції відхилень у поведінці дитини є надання їй допомоги в реалізації індивідуального потенціалу, у становленні її як повноцінного члена суспільства через створення умов для усвідомлення дитиною необхідності переоцінки своєї поведінки.

У дітей із відхиленнями у поведінці проявляється наступна особливість: з одного боку, вони найчастіше сприймають свою поведінку як нормальну, відповідну їхнім моральним позиціям, з іншого боку, будь-яку негативну оцінку своїх вчинків вони сприймають як несправедливе ставлення до них особисто. При визначенні основних цілей і завдань психологічної корекції важливо пам'ятати положення Л. С. Виготського про створення зони найближчого розвитку особистості і діяльності дитини як основного змісту корекційної роботи.

Отже, можна зробити висновок, що на агресивність дітей молодшого шкільного віку впливають різні типи факторів як біологічні, так і соціальні (особливості взаємовідносин у сім'ї, стилі сімейного виховання, а також приклади агресивної поведінки, демонстровані дорослими, сверстниками, телебаченням та комп'ютерними іграми).

1.3. Арт-терапія як засіб профілактики та корекції агресивності молодших школярів

Профілактика та запобігання агресивної поведінки молодших школярів стає не лише соціально значущою, а й психологічно необхідною. Проблема підвищення ефективності ранньої профілактики повинна вирішуватися в наступних напрямках:

- виявлення негативних факторів та дезсоціалізуючих впливів з боку найближчого оточення, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки, та своєчасне усунення цих негативних впливів;
- сучасна діагностика агресивних проявів у поведінці підлітків та реалізація диференційованого підходу у виборі профілактичних засобів.

Одним із найефективніших методів профілактики агресивності молодших школярів є арт-терапія.

У системі різних напрямків мистецької терапії арт-терапія розглядається як сукупність психологічних методів впливу, що здійснюються в контексті образотворчої діяльності та використовуються з метою корекції осіб із різними емоційними та психічними порушеннями. Більшість вітчизняних авторів, які торкаються теми арт-терапії у своїх публікаціях, розуміють її як систему заходів для збереження здоров'я чи як одну із форм психотерапії, засновану на заняттях образотворчим мистецтвом.

Слово "арт-терапія" вперше почало використовуватися у 1940 році в Англії для позначення різних форм клінічної практики. Арт-терапія є міждисциплінарним підходом, який об'єднує в собі різні галузі знань - психологію, медицину, педагогіку, культурологію та інші. Її основою є художня практика, оскільки під час арттерапевтичних занять клієнти залучаються до образотворчої діяльності.

Арт-терапія може бути ефективним інструментом для профілактики агресивності у молодших школярів. Ось деякі цілі арт-терапії в цьому контексті:

✓ Вираження емоцій:

Мова малюнку: Надання дітям можливості виражати свої почуття через малюнок, живопис чи інші художні форми може допомогти вивести негативні емоції та стрес.

✓ Розвиток самосприйняття:

Творчі завдання: Виконання творчих завдань допомагає дітям краще розуміти самі себе, свої емоції та потреби.

✓ Соціальна інтеграція:

Групові заняття: Арт-терапія у групі сприяє розвитку навичок співпраці та комунікації, допомагаючи дітям вчитися взаємодіяти та розв'язувати конфлікти.

✓ Сприяння саморегуляції:

Техніки релаксації: Використання арт-терапії для навчання дітей технікам релаксації і контролю над власними емоціями.

✓ Створення позитивного вираження:

Позитивні теми: Спрямовані завдання на створення позитивних артробіт можуть сприяти підвищенню настрою та зниженню рівня агресивності.

✓ Стимулювання творчості:

Розкриття потенціалу: Арт-терапія допомагає розвивати творчі здібності, що може вести до виявлення конструктивних способів вираження себе та вирішення проблем.

✓ Підтримка самовираження:

Вільний твір: Надання можливості дітям творити без обмежень може допомогти їм виявити власні унікальні інтереси та створити позитивний образ себе.

✓ Робота над конфліктами:

Арт-терапія може служити платформою для обговорення конфліктних ситуацій та вивчення альтернативних, неконфліктних стратегій поведінки.

Арт-терапія може бути використана в рамках більших програм профілактики агресії та підтримки емоційного благополуччя дітей в школі. Ці цілі можуть бути досягнуті через індивідуальні чи групові сесії, в залежності від конкретних потреб та обставин дитини.

Багато шкільних психологів використовують ізотерапію в психокорекційній практиці. Цей метод надає позитивні результати в роботі з дітьми із різними проблемами. Ізотерапія надає великий образотворчий та гральний простір та матеріали, а образи у малюнку є для дітей засобом психологічного захисту, яке допомагає їм у проблемних ситуаціях.

Ізотерапія включає в себе різноманітні методи. Наприклад, проєкційний малюнок допомагає виявити основні проблеми дітей та негативні умови, які впливають на дитину. Проєкційний малюнок використовується як в групі, так і індивідуально. При різній тематиці малюнка з'являється можливість виявити моменти, які турбують дитину.

Ізотерапія надає великі можливості для самовираження дітей, розвитку фантазії та позитивних емоцій, а також позитивно впливає на внутрішньогруповий клімат, підвищує самооцінку дітей, допомагає моделювати проблемні ситуації, розширюючи та формуючи адекватний стереотип поведінки у дітей. Ізотерапія надає можливість дітям виражати свій негатив та не нагадувати про нього у спілкуванні з іншими дітьми.

Також цей метод є інструментом для виявлення почуттів та емоцій у розвитку позитивних міжособистісних взаємодій між дітьми та дорослими.

Ізотерапія - це корекція за допомогою образотворчої діяльності і пов'язана, передусім, з візуальними видами мистецтва: живописом, графікою, фотографією, скульптурою, колажем, фотоколажем.

Існують певні чіткі правила проведення ізотерапії:

- Забезпечити робоче місце.
- Визначити вид роботи.
- Сформулювати цілі та завдання.
- Створити спокійну, справжню атмосферу.
- Розбудити інтерес.
- Часовий інтервал 30-40 хвилин.
- Змінювати форми занять.
- Підведення підсумків (жодної критики, не перетворювати виставку на змагання, не повинно бути переможців і переможених).

Найголовніше: потрібно вчити дітей доводити розпочате до кінця. Дуже погано, якщо дитина кидає свою роботу наполовину. Дозволяючи не закінчувати, не додовершувати, ми виховуємо невпевнену людину.

Великим емоційним відгуком, як у дітей, так і у дорослих, викликають тексти казок. Жодна дитина не може бути байдужою до казки. Діти з задоволенням поринають у дивовижний казковий світ. Тому все частіше казку використовують у психотерапевтичних цілях для вирішення різноманітних завдань: збагачення внутрішнього світу дитини, визначення моделі поведінки, знаходження виходу з проблемної ситуації.

Через казкотерапію, зокрема, можна проводити профілактичну роботу з такими групами дітей:

- 1) з агресивними, невпевненими, застенчивими, тривожними дітьми;

- 2) із проблемами стиду, провини, брехні, прийняття своїх почуттів;
- 3) з різноманітними психосоматичними захворюваннями, енурезами і т.д.

Просте прочитання казки не має відповідної терапевтичної мети. Казку слід проаналізувати, обговорити, проінсценувати. Зміст казки повинен відповідати віку дитини. Методичні прийоми для аналізу прочитаної казки повинні допомогти вирішити поставлене завдання. Граючи сюжети казки, дитина вчиться подолати труднощі в спілкуванні з іншими дітьми, що допомагає їй вільніше виражати свої емоції та почуття.

Ігротерапія базується на природній потребі дітей у грі, що є важливою умовою правильного розвитку дитини. У ігротерапії гра як основний інструмент сприяє створенню близьких стосунків між учасниками групи, знімає напруженість, тривогу та страх перед навколишніми. Гра підвищує самооцінку дитини, дозволяє йому перевірити себе в різних ситуаціях спілкування, знімає небезпеку соціально значущих наслідків, має сильний вплив на розвиток його особистості.

Діалогове спілкування дитини з дорослим через прийняття, відображення та вербалізацію вільно виражених в грі почуттів дитини стає основним механізмом корекційного впливу в ігротерапії.

Через гру дитина вчиться спілкуватися, розвивається її комунікативна діяльність. Гра дає дитині бути самим собою, розуміти свої достоїнства та бачити недоліки.

У ігротерапії застосовують різноманітні ігри: рухливі, ігри з ляльками, з піском, ігри-драматизації та інші. Вони навчають взаємодії дітей один з одним, вчать бачити та уникати конфліктних ситуацій між собою, розвивають у дітей самоконтроль.

Отже, арт-терапія набуває свого основного значення як вид профілактики агресивності молодших школярів. Використання арт-терапії

сприяє також гармонізації уявлення про світ та зміцненню психологічного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

Музикотерапія - метод, що використовує музику як засіб психологічної корекції стану дитини, знімає психоемоційне та м'язове напруження, сприяє поліпшенню контакту з оточуючими. Багаточисельні методи передбачають як повноцінне використання музики як провідного фактора впливу, так і доповнення музичним супроводом інших корекційних прийомів для посилення їхнього впливу.

Пісочна терапія - метод психокорекційного впливу, а також як додатковий засіб, який дозволяє стимулювати розвиток дитини, розвивати її сенсомоторні навички, знижувати емоційне напруження. Пісок володіє властивістю струментувати і поглиблювати в землю негативні переживання та страхи. Тому результатом занять пісочною терапією є звільнення від усього, що турбує і хвилює.

Використання різних технік арт- терапії на уроці та поза навчальною діяльністю дає ефект, можливо, не такий великий, якщо б він проводився в структурованій ізотерапевтичній сесії, але, тим не менше, вони також несуть свій позитивний ефект. Особливість проведення занять ізотерапії в школі полягає в тому, що доводиться використовувати хоча б елементи.

Вчитель повинен забезпечити учням необхідні матеріали та інструменти для мистецької творчості. Можна запропонувати членам групи приносити їм подобаються матеріали, наприклад, мушлі або шматочки кори.

Місце занять повинно бути таким, щоб учасники могли шуміти та вільно рухатися. Щоб забезпечити вільний потік творчості, сам вчитель повинен якнайменше втручатися в неї. Дітям слід сказати, щоб вони відкрито виражали свої почуття та не турбувалися про художні якості своєї роботи.

Якщо при цьому у когось із учасників виявиться прихований художній талант - чудово, але для ізотерапевтичного процесу це не має значення.

Лідер групи не обов'язково повинен бути художником. Тут набагато важливіше відчувати інтерес до мистецької творчості та добре орієнтуватися в патопсихології та груповій динаміці. Вибір вчителем методики роботи залежить від його теоретичних уподобань та складу групи.

Таким чином, представляємо деякі методики арт-терапії, які можна використовувати для профілактики та корекції агресивності молодших школярів:

Ізотерапія 1)Індивідуальне

малювання.

Мета: Це вправа чудово підходить для початку занять. Вона будить творчий початок учасників групи, дозволяє їм усвідомити свої емоції і допомагає познайомитися один з одним. Необхідний час для занять - 30 хвилин. Матеріали: папір, олівець, мазки, фарби. Можливо, пластилін чи глина для ліплення. Процедура заняття: учні не повинні відчувати відсутності матеріалів. Кожен знаходить місце, де він може залишитися наодинці з собою. Протягом двох хвилин він збирається з думками, слухає свої почуття. Йому не треба думати про художню сторону майбутньої роботи. Нехай він просто візьме олівець і почне малювати. Щоб виразити свої почуття, лінії та фігури. Можна малювати кольором. Задача художника - символічно зобразити свій стан, яким би він не відчував себе - на підйомі чи в спаді. Нехай малює все, що прийде йому в голову. Коли діти закінчують малювання, вони можуть обмінюватися враженнями про свої та чужі роботи, при цьому не оцінюючи їх.

Для різноманіття можна користуватися не тільки олівцями, але й мазками, фарбами, глиною. У будь-якому випадку для учасників головне - довіряти своїм почуттям і намагатися знайти в своїх творіннях значущу інформацію про себе. Кожен використовує це вправу з метою розбудови своєї фантазії та відображення в образах свого внутрішнього стану [8, 43].

2)Парне малювання.

Мета цієї вправи: дослідження міжособистісних відносин, конфліктів. Для цього заняття необхідно 1 година. Матеріали: папір, кольорові олівці, мазки. Процедура: кожен учень обирає собі партнера. Між ними кладеться великий аркуш паперу, і кожен отримує безліч кольорових мазків. Папір - простір для спільного малювання. Партнери починають спонтанне малювання на загальному аркуші паперу, виражаючи таким чином свої почуття. Вони спілкуються лише за допомогою ліній, фігур і кольорів. Закінчивши малювання, партнери можуть обговорити свої враження. Вони можуть поговорити про емоційні реакції одного на малюнки іншого, звернути увагу на паралелі між особливостями малюнків і особливостями поведінки, які автори малюнків демонструють групі. При цьому кожен із партнерів намагається дізнатися щось про іншого.

3) Групове малювання.

Це вправа дозволяє кожному в класі внести свій внесок у створення малюнка. Вона є чудовим засобом для виявлення рольових взаємин в групі та впливу одних учасників на індивідуальний досвід інших. Кожен учень бере аркуш паперу та кольорові олівці, ручки або мазки. Всі сідають в коло. Кожен починає малювати те, що вважає за потрібне. По сигналу керівника всі передають свої початі малюнки сусідам ліворуч і отримують чужі малюнки від сусідів праворуч. Після цього кожен продовжує початий малюнок, наче він його власний, вносячи зміни та доповнення.

По наступному сигналу малюнки знову передають наліво і отримують справа і отримані дорисовують. Так триває, поки кожен не отримає малюнок, який він починав. Учасникам пропонується усвідомити почуття, які виникають у них, коли вони бачать, як було продовжено те, що вони починали. Кожен вільний залишити або як завгодно змінити дорисоване іншими. Нарешті учні обговорюють свої враження.

4) Проективний малюнок.

Ця методика цікава тим, що має двозначний характер. З одного боку, це чудова діагностика, з іншого вона володіє всіма необхідними техніками для того, щоб надавати психокорекційний вплив. Проєктивний малюнок може використовуватися як у індивідуальній, так і у груповій роботі. Основна задача проєктивного малюнка полягає в виявленні та усвідомленні трудновербалізуємих проблем і переживань клієнтів. Керуючи та направляючи тематику малюнків, можна досягти перемикання уваги дитини, концентрації його на конкретних значущих проблемах. Це особливо ефективно при корекції дитячих страхів. Теми, запропоновані для малювання, можуть бути різноманітними і стосуватися як індивідуальних, так і загальногрупових проблем: власне минуле та теперішнє, майбутнє чи абстрактні поняття, відносини в групі. У проєктивному малюванні використовуються такі методики (класифікація Кратохвила): вільне малювання, комунікативне малювання, спільне малювання, додаткове малювання. Існують два способи роботи з проєктивним малюнком: демонстрація всіх малюнків одночасно, перегляд і порівняння, знаходження загального і відмінного змісту, розбір кожного малюнка окремо.

5) Вправа "Квітка"

Мета: зниження психоемоційного напруження, розвиток дрібної моторики рук, розвиток уявлення.

Матеріали: папір, кольорові олівці, фломастери, пензлі, фарби.

Закрий очі і уяви чудову квітку:

Як він виглядає?

Як він пахне?

Де він росте?

Що її оточує? А тепер відкрий очі і спробуй зобразити все, що ти уявив.

Який настрій у твоєї квітки?

Давай придумаємо історію про неї.

Примітки: важливо завершити вправу на позитивному настрої, якщо дитина придумала сумну історію або її квітка має поганий настрій, можна запропонувати змінити малюнок чи історію так, щоб настрої став хорошим.

6) "Каракулі"

Мета: зниження психоемоційного напруження.

Матеріали: аркуш паперу та фломастер, ручка або фарби, олівці. Дитину просять намалювати на аркуші клубки ліній, не думаючи про кінцевий результат. Вже після того, як лінії сплелися у свій дивний візерунок, дитина розглядає те, що вийшло, описує бачені нею образи. На цьому етапі можна доповнити свою роботу, уточнивши контури, образи або заштрихувати деякі ділянки.

7) "Малювання на мокрому аркуші"

Мета: зняття напруження, тактильна стимуляція, гармонізація емоційного стану, розвиток уявлення.

Матеріали: акварель, пензель, посудина з водою, губка.

Попросіть дитину змочити губкою аркуш паперу і ставити на ньому краплі, малювати лінії, спостерігаючи, як розтікаються фарби.

8) "Видмухування через соломинку".

Мета: зниження психоемоційного напруження.

Матеріали: аркуші паперу для малювання, кольорова туш чи акварельні фарби, трубочки для коктейлю.

На сухий папір наноситься рідка лужиця. Соломинку слід тримати на кілька сантиметрів від поверхні і дмухати через неї на аркуш паперу. Таким чином можна отримати несподівані образи. Кожен видих через трубочку - це можливість розслабитися і звільнитися. Проте будь-яке дихальне вправу

виконується від 2 до 5 хвилин. Важливо попередити особливо ревностів, щоб вони не занадто старалися - зайве рвіння обов'язково супроводжується напруженням, і весь релаксаційний ефект зникне.

Робота з пластиліном.

1) «Я-злість»

Область застосування: відпрацювання неприємного відчуття образливості, гніву, страху, агресії.

Класу дається інструкція: ліпити, протягом часу, поки триває музика, з закритими очима ліпити образ свого гніву, образливості, страху, не дуже задумуючись над тим, що виходить, а дати волю своїм рукам. Цю інструкцію можна видозмінити: запропонувати ліпити вдвоє з відкритими очима. Залежно від того, що ліпиться, вибрати музику. Після завершення музики дітям пропонується уважно розглянути свою роботу і від свого імені презентувати образ. Наприклад: Я коричнева злість, я люблю... Вчитель може допомагати дітям своїми запитаннями:

- Як часто ти виникаєш?
- Де ти любиш обитавати?
- Чого тобі боїшся?
- Що тобі допомагає?

Це допомагає дітям ще раз проговорити свої почуття, краще зрозуміти створений образ.

2) "Міцнючий пластилін"

Мета: зняття емоційного напруження.

Матеріали: пластилін, аркуш А4.

Сьогодні ми з тобою будемо працювати з пластиліном.

М'який, ніжний пластилін у наши руки потрапив.

Візьми в руки шматочок пластиліну, того кольору, який тобі хочеться, і зі злістю його ліпи в руках, поки він не стане м'яким. При цьому уявляючи свою злість.

А тепер рви маленькі шматочки і розмазуй їх по аркушу, давай сильніше, щоб отримався тонкий шар.

3) "Диво-кактус"

Мета: Гармонізація емоційного стану, реагування на агресивні тенденції, зняття напруження.

Матеріали: пластилін, палички (зубочистки).

Казка "Диво-кактус".

На золотистих пісчаних просторах жив сердитий кактус. Він був такий мрачний і колючий, що навколо нього утворилася величезна невидима перешкода. І кожен, хто підходив до нього ближче, ніж його колючки, кожен раз "ойкал" від неприємних вкусів. Тому всі в окрузі називали кактус "Деруща Злидня". З усіх кутків чути було тільки: "Ти не ходь цією дорогою, там Деруща Злидня!" або "Деруща Злидня знову побився!", "Дерущу Злидню частіше треба покарати, от тоді він припинить намагатися". Але треба сказати, що після таких слів колючки у кактуса росли ще більше і ставали набагато гострішими, ніж були. І в той момент, коли колючки стали зовсім великими, а сонце дуже жарким, раптом пішов дощ. Його краплі були такими великими і свіжими, що всі мешканці пісчаних просторів почали бігати під дощем, стрибати через калюжі і голосно сміятися. По якому-то часі дощ закінчився. Виглянуло сонечко і стало дріботити своїми променями по мешканцях пісчаних просторів... і ось один із учасників такого веселоців помітив, що на кактусі стали з'являтися гарні квіти. Тоді він підійшов до Дерущої Злидні, почав сміятися і співати пісні.

Квітів на кактусі ставало все більше, а колючки ставали менше.

Побачивши це, всі мешканці стали співати пісні і сміятися, підходячи якомога ближче до Дерущої Злидні. О чудо! Колючки зникли зовсім. Тепер на кактусі було багато красивих ароматних квітів, а Дерущу Злидню всі стали називати ДИВО-КАКТУС.

Візьми пластилін, з якого ти будеш ліпити кактус. Уяви собі, як він відчував, коли був один, які емоції відчував. Виліпи його з пластиліну.

Які у нього були колючки і чому? Що з ним сталося потім? Прикрась свій кактус квітами.

Пісочна терапія

1) «Що робити після дощукі»

Мета: зняття психоемоційного напруження.

Матеріал: пісочний стіл з підсвіткою.

Рівномірно засипаємо піском поверхню світлового столу.

Що робити після дощукі (Пальчиками доторкаємося по всій поверхні столу)

Що робити після дощукі По
лужиках стрибати.

Що робити після дощукі

Що робити після дощукі

Кораблики запускати (Малюємо кораблик)

Що робити після дощукі (Пальчиками доторкаємося по всій поверхні столу)

Що робити після дощукі

На веселці гойдатися (Малюємо 4-ма пальчиками веселку)

Що робити після дощукі (Пальчиками доторкаємося по всій поверхні столу)

Що робити після дощукі

Просто усміхатися. (Малюємо очка)

Подивись! Хто у нас вийшов? Як ми його/її назвемо? Що він/вона робить?
(усміхається)

Подивись, який він/вона у нас веселий, добрий!

2) «Цілющі сили піску»

Мета: гармонізація емоційного стану.

Дитині пропонують музичний твір (звуки природи або класичний твір).

Дитина самостійно на пісочному столі малює те, що хочеться йому.

Обговорення пісочної картини разом з дитиною.

Музикотерапія

1) «Малювання музики»

Мета: зниження психоемоційного напруження.

Запропонуйте дитині фарби, пензлі, папір та ввімкніть запис класичної музики, наприклад, Моцарта чи Чайковського. І попросіть намалювати музику, яку він чує, використовуючи будь-які лінії та кольори. Так, як він сам відчуває.

2) «Слухання музики»

Мета: гармонізація емоційного стану.

Для зменшення агресивності рекомендується використовувати для прослуховування «Італійський концерт» Баха, «Концерт ре-мінор для скрипки», Симфонію Гайдна. Розслабляючим впливом володіють звуки флейти, гра на скрипці та фортепіано.

Казкотерапія

- Вправа "Казка про слоненятка, який бився"

Мета: зниження психоемоційного напруження, гармонізація емоційного стану, позитивних емоцій.

У джунглях жив маленький слоник. Ніхто не дружив з ним, оскільки всі боялися його. Він дуже багато бився і був такий сильний, що малята втікали, як тільки бачили його.

Слоненятка це не радувало. Гратися самотньо було нудно, але слоненок думав: "Всі мене ображають, мені треба себе захистити, якщо я перестану битися, то інші усе у мене заберуть".

Одного разу слоник гуляв і дійшов до полянки. Там разом весело грали звірята. Вони подивилися на слоненка, і мавпочка сказала:

- Ось слоник. Він, напевно, дуже сильний. Добре, якщо він допоможе нам побудувати вежу.

- Ні. Не допоможе, — проворчав маленький шакал, — у нього ось які кулаки.

Він хоче битися.

І звірята розбіглися хто куди.

- Куди ви? – закликав їх слоник. – Я з вами дружити хочу.

- Ми боїмося тебе! – відповіли звірята. – У тебе дуже великі кулачища.

Слоник подивився на свої лапи і налякався. Справді, вони були стиснуті в огромні кулаки. Слоненку стало образливо, і він захотів втекти, але, розжавши кулаки, він сказав:

- Я хочу з вами грати. Я не буду битися.

З того часу слоненок ніколи не стискував кулачі, навіть коли йому було страшно або він вважав, що інші хочуть його образити.

○ «Крокодильчик»

Може, в море, може, в річці, може, в лісовому озері жив Крокодилчик. Найбільше на світі він любив смачно поїсти. Міг і рибку, міг і жабку, міг і пташку проковтнути, тому що у Крокодилчика були міцні, красиві і здорові

зуби. Але у Крокодилчика була погана звичка, він часто лаявся, говорив багато злих і неприємних слів.

Одного разу Крокодилчик образив доброго чарівника. Чарівник його заколдував, і тепер після кожного поганого слова у Крокодилчика випадав один зуб. Незабаром у нього зовсім не залишилося зубів, і він вже не міг смачно поїсти. Крокодилчику стало сумно. Він почав розпитувати мешканців водойми, чому у нього випали всі зуби. Мудрий Бегемот пояснив йому причину. Крокодилчик все зрозумів, вибачився перед чарівником, і у нього почали рости нові зуби.

З того часу Крокодилчик береже свої зуби. Він не лише чистить їх вчасно, а й, головне, не говорить поганих слів.

○ Казка про Чорного Тигра

Стародавня індійська легенда повідомляє, що в джунглях живе Чорний Тигр. Він нападає на людей і кусає їх, але вони не помирають, а припиняють бути господарями своїх бажань.

Людина, укушена Чорним Тигром, стає байдужою, жорстокою і жадібною. У невеличкому селищі поруч з джунглями жив хлопчик Тарун, його батька вкусив Чорний Тигр. З заботливої і люблячої особи він перетворився на жорстокого тирана. Тепер усі в родині робили те, що казав батько, і якщо хтось не слухався, його суворо покарали. Таруну було шкода себе, свою матір, братів і сестер, і він вирішив вбити Чорного Тигра.

Одного разу вночі хлопчик втік з дому і пішов до старого чаклуна, який жив за рікою. - Розкажи мені, що треба зробити, щоб вбити Чорного Тигра? - запитав Тарун, коли дістався до хижини чаклуна. Старий чаклун довго думав, а потім сказав: - Вбити Тигра може людина лише дуже сильної волі. Якщо ти хочеш його вбити, тобі доведеться витратити роки, щоб навчитися керувати своїми бажаннями. Спочатку буде дуже важко, але з часом ти навчишся.

Тарун залишився жити у чаклуна і багато років вчився стримувати свої бажання: якщо йому хотілося з'їсти пиріг на сніданок, він їв його лише на вечерю, якщо хотів відпочити, то продовжував працювати, якщо хотів показатися — стримувався, якщо сердився — намагався швидше заспокоїтися. І ось одного разу він відчув у собі сили впоратися з Чорним Тигром.

Тарун пішов в джунглі і знайшов Чорного Тигра. Тигр кинувся на Таруна і укусив його. Зразу в середині Таруна з'явилося безліч бажань, але він згадав, чому навчився багато років і зміг впоратися. І тоді Чорний Тигр вибухнув і розлетівся на тисячі шматочків. Їх підхопив вітер і розніс по всій Землі. І там, де шматочки Чорного Тигра доторкалися до людини, люди ставали жадібними і жорстокими, а тільки ті, хто мігли впоратися зі своїми бажаннями, перемагали в собі Чорного Тигра.

Рекомендації щодо читання терапевтичних казок для педагогів і батьків:

- Під час читання казки будьте емоційними, читайте з "вираженням". Це дозволить дитині (дітям) глибше зануритися в сюжет, зробить казку цікавішою і насиченою.
- Не слід поспішати під час читання, робіть логічні паузи, залишаючи місце для коментарів дитини і ваших власних.
- Враховуйте вікові особливості дітей. Це необхідно для того, щоб дитина (діти) слухали казку уважно і після читання могли обговорити сюжет з вами.
- Спостерігайте за реакцією дитини на казки, їх окремі фрагменти. За жестами, позою, мімікою ви можете відслідковувати, чи захоплено дитина (діти) вмістом чи ні. Якщо увага дитини зосереджена на описуваному дії, казка підібрана вірно. Якщо казка не цікавить, це означає, що щось не так або дитина ще не готова її сприйняти.

- Після читання казки обговоріть її з дитиною (дітьми). Залежно від змісту, питання до казки можуть бути приблизно такими:
 - Про що казка?
 - Що запам'яталося найбільше?
 - Які герої запам'ятовуються? Чому?
 - Що сталося з тим чи іншим персонажем?
 - Які почуття виникали під час читання? В які моменти було радісно?
 - В які грустно? Було чиєсь жаль?
 - Які почуття, яке настрій після казки?
 - Чи трапляється таке в житті, правдиво?
 - Траплялися чи у тебе схожі ситуації?
 - Чому ми можемо навчитися з цієї казки?
 - Як можна використати отримані знання в житті?

Висновки до першого розділу

Проблема агресії визнається однією з найважливіших у сучасній психології. Вона має давню історію та є складною і багатогранною. Багато дослідників займалися цією проблемою, але існує різноманітні підходи та визначення, оскільки агресія є різними формами поведінки та психічною властивістю особистості.

Виділяються різні типи агресії, такі як відкрита або замаскована, інтроворожа або екстроворожа, інструментальна, просоціальна та антисоціальна. Це вказує на різноманітність явища агресії та його складність.

Агресія визначається як усвідомлені дії, спрямовані на завдання шкоди іншим. Вона може мати як позитивний, так і негативний вплив. Важливою є визнана роль агресивності у межах, необхідних для самозахисту, захисту прав та досягнення цілей.

Агресія може приймати різні форми, такі як фізична, вербальна та косвенна. За класифікацією Е. Фромма, такі як доброякісна, злаякісна, інструментальна, псевдоагресія та оборонна.

Молодші школярі характеризуються підвищеною емоційністю та сильними переживаннями. Вони ще не вміють ефективно стримувати та контролювати свої емоції, що призводить до емоційної нестійкості та частой зміни настрою.

Наявність імпульсивної поведінки у молодших школярів є віковою особливістю, пов'язаною з їхнім егоцентризмом. Дитина зосереджена на задоволенні своїх потреб, і це може виявитися у відхиленнях від нормальної поведінки.

Молодші школярі прагнуть до самовираження та комфортності в оточенні сверстників. Одночасно, вони активно працюють над встановленням та збереженням позитивних взаємин з іншими дітьми, що є ключовим для їхнього розвитку.

Діти вчаться агресивній поведінці від сім'ї, сверстників та через символічні приклади, зокрема з телевізійних екранів. Це підкреслює важливість оточення та моделювання поведінки в формуванні агресивних тенденцій у дітей.

Дитина в молодшому шкільному віці відчуває потребу в визнанні та одобренні сверстників. Це може виявитися у прагненні до високої самооцінки та досягнень. Однак, якщо ці прагнення невдаються, це може призвести до агресивних виявів для привертання уваги.

Зростання дитячої агресивності підкреслює її серйозний соціальний, педагогічний та психологічний характер. Агресивна поведінка у дітей визнається як сигнал про потребу уваги та допомоги.

Зазначається, що арт- терапія є ефективним методом профілактики та корекції агресивної поведінки молодших школярів. Цей метод спрямований на

розвиток умінь знаходити рішення у нестандартних ситуаціях, підвищення самооцінки та формування позитивної "Я-концепції".

РОЗДІЛ II ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

2.1. Констатуєчий експеримент. Вибір методик. Первинна діагностика агресивності молодших школярів.

Діагностичний етап передбачає попереднє тестування 32 дітей молодшого шкільного віку. Первинну діагностику було проведено за допомогою методик, наведених в Таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Первинна діагностика молодших школярів

№ п/п	Назва методики і автор	Ціль методики	Параметри, які досліджуються.
1	Тест - опитувальник Г. Айзенка (дитячий)	Опитувальник призначений для вивчення індивідуальнопсихологічних рис особистості.	нейротизм, екстраверсія, інтроверсія.
2	Проективна методика «Кактус»	Дослідження емоційноособистісної сфери дитини.	Ступінь агресивності
3	Методика «Неіснуюча тварина»	Дослідження емоційноособистісної сфери дитини.	Рівень виявлення агресивності
4	Методика «Як ти вчиниш»	Дослідження емоційноособистісної сфери дитини.	Форми прояву агресії

Далі надано короткий опис кожної з методик:

Тест-опитування Г. Айзенка (для дітей)

Опитувальник призначений для вивчення індивідуально-психологічних рис особистості з метою діагностики ступеня вираженості властивостей, що висуваються як суттєві компоненти особистості: невротизму, екстраверсії, інтроверсії.

EPQ-J використовується для вивчення особистісних рис у дітей та підлітків. Опитувальник базується на теорії особистості Ганса Айзенка і включає в себе питання, спрямовані на визначення трьох основних аспектів особистості: екстраверсії/інтроверсії, невротизму та психотизму.

Екстраверсія/інтроверсія: Вимірює ступінь енергії та активності дитини в соціальних ситуаціях.

Невротизм: Вимірює рівень емоційної стійкості або нестійкості дитини.

Психотизм: Цей аспект був доданий пізніше і вимірює рівень тенденцій до агресивності, креативності та невлаштованості у дітей.

Загальна ідея полягає в тому, щоб дізнатися, які особистісні риси визначають поведінку та взаємодію дитини з оточуючими та навколишнім світом. Цей опитувальник використовується у дослідженнях та практиці для розуміння психологічного профілю дітей і підлітків.

У даному випадку нас найбільше цікавить шкала невротизму.

Дітям із агресивною поведінкою властива емоційна нестабільність, нестійкість нервової системи. Такі діти дуже болісно реагують на невдачі та виникаючі проблеми, схильні розстроюватися через дрібниці, схильні до гострих змін настрою, тривожні та надто чутливі до всього, що з ними відбувається.

Отже, результати цього методу допоможуть нам отримати дані про емоційну стійкість та тривожність дітей і правильно побудувати подальшу роботу з ними.

Проективна методика "Кактус"

Дана методика є проективною. Вона досліджує емоційно-особистісні сфери дитини, наявність агресивності, її напрямок та інтенсивність. За допомогою цієї методики ми можемо провести діагностику рівня агресивності, а також інших якостей особистості, за якими можна визначити, яка саме агресія є характерною для дітей.

Методика «Неіснуюча тварина»

Проективна методика "Неіснуюча тварина" є психологічним інструментом, спрямованим на вивчення та аналіз невідомих аспектів особистості через створення образів тварин, які не існують в реальному світі. Цей метод дозволяє отримати інформацію про таємні аспекти особистості, виявити емоційні стани, внутрішні конфлікти та власне творчий потенціал.

Процедура проведення:

1. Вибір тварини: Учасникам пропонується створити образ тварини, якої не існує в реальному світі. Це може бути фантастична тварина, яка вони сами вигадують.
2. Малюнок: Учасники малюють цю тварину. Важливо враховувати кольори, форму, розміри та інші деталі.
3. Опис: Після того як малюнок готовий, учасник описує тварину, вказуючи її характеристики, поведінку, середовище, де вона мешкає, інші тварини, які можуть бути її друзями чи супротивниками.

Аналіз: ○ Форма та кольори: Вивчення вибору форм та кольорів може вказати на емоційний стан, ставлення до світу, особливості особистості.

○ Опис тварини: Аналіз текстового опису дозволяє зрозуміти, як особа бачить себе, своє оточення, стосунки з іншими людьми.

Цілі методики:

- Вивчення та аналіз емоційних станів.
- Розкриття творчих можливостей та фантазії.
- Виявлення внутрішніх конфліктів чи страхів.
- Розвиток самовираження та комунікаційних навичок.

Проективна методика "Неіснуюча тварина" дозволяє поглибити розуміння внутрішнього світу людини та виявити аспекти особистості, які можуть залишатися прихованими в повсякденному спілкуванні.

Методика «Як ти вчиниш»

Дана методика є проективною і відноситься до класу аддитивних. Методика діагностує психологічні особливості поведінки дітей у фруструючих ситуаціях, тобто ситуаціях, коли дитина перебуває в стані розчарування та відчуває безвихідність. У цій методиці від обстежуваного вимагається завершення розпочатого речення.

Отже, результати цієї методики допоможуть нам отримати дані про те, як діти ведуть себе у ситуаціях фрустрації та які форми агресії при цьому вони використовують.

2.2.Результати констатуючого експерименту . Виявлення рівня агресії у молодших школярів

Результати методики Шкали нейротизму за Айзенком для першої групи наведені у таблиці № 2.2 та 2.3 та на рисунку № 2.1.

Таблиця 2.2. Показник нейротизму

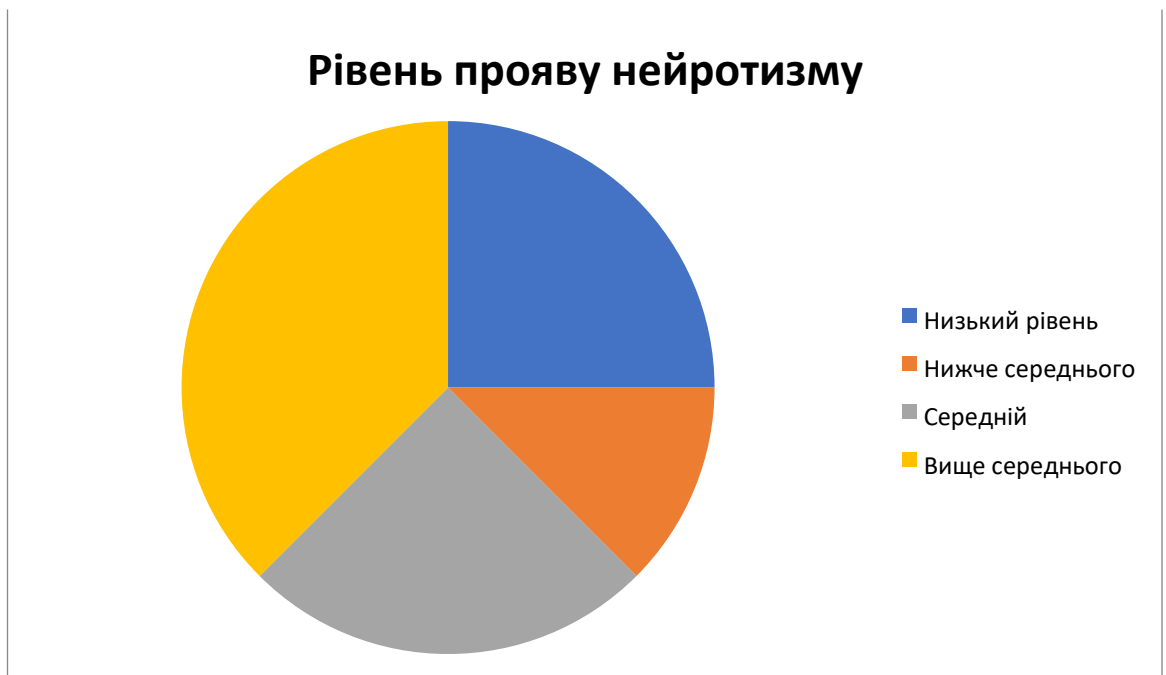
Номер	Вік, стать	Показник нейротизму
1	7,ж	9
2	9,ч	22
3	6,ж	0
4	8,ч	8
5	7,ч	17
6	8,ж	1
7	9,ж	20
8	10,ч	19
9	9,ч	19
10	8,ж	20
11	7,ч	10
12	8,ч	14
13	6,ч	3
14	7,ж	15
15	10,ж	18
16	6,ж	2
17	7,ж	3
18	6,ч	20
19	7,ж	16
20	9,ч	9
21	10ж	21
22	8,ж	11
23	9,ж	20
24	7,ч	0
25	8,ч	15

26	8,ж	15
27	6,ж	3
28	8,ч	21
29	10,ч	15
30	8,ч	22
31	10,ж	11
32	7,ж	5

Таблиця 2.3 – рівень прояву нейротизму

	Кількість дітей
Низький рівень	8
Нижче середнього	4
Середній	8
Вище середнього	12
Високий рівень	0

Рисунок 2.1. Рівень виявлення нейротизму

Низький рівень від 0 до 5; рівень нижчий за середній від 6 до 10; середній рівень від 11 до 16; рівень вищий за середній від 17 до 22; високий рівень від 23 до 24.

За отриманими результатами для випробуваних характерний рівень вищий за середній, середній, низький рівень за шкалою нейротизму.

Рівень вищий за середній (від 17 до 22) вказує на наявність окремих ознак нестійкості нервової системи. Ці діти емоційно нестійкі, вразливі, не можуть впоратися зі своїми негативними емоціями - образою, тривогою, які можуть перетворитися в гнів і навіть агресію, помститися. Тим часом добре слово, посмішка можуть зняти цей спалах і швидко привести їх у гарний настрій.

Середній рівень (від 11 до 16) означає, що дітям властива емоційна вразливість.

Низький рівень (від 0 до 5) означає, що діти менше піддаються емоційним вибухам, вони не так залежні від настрою інших людей, особливо дорослих. Але, з іншого боку, їх гнів або агресію не так легко зупинити, а також змінити їх погане (чи хороше) ставлення до кого-небудь, як до дорослого, так і ровесника.

За результатами проведеної діагностичної роботи можна зробити наступні висновки:

Форми виявлення агресії у молодшому шкільному віці є фізична, вербальна та косвенна. За отриманими результатами у хлопчиків та дівчаток других класів вербальна агресія переважає над фізичною.

Гіпотеза про те, що у дітей, у яких показники вище середнього за шкалою нейротизму, агресія виражена в більшій мірі, підтвердилася лише частково.

З цього випливає висновок, що високі показники за шкалою нейротизму не завжди відповідають високому рівню агресії. За отриманими результатами

для більшості випробуваних характерна емоційна вразливість, а у деяких з'являються окремі ознаки розгойданості нервової системи.

Для зменшення рівня агресивності молодшого школяра була розроблена корекційна програма, спрямована на зняття емоційної напруги, усунення патологічних стереотипів реагування, підвищення самооцінки, прийняття себе та інших за допомогою арт- терапії.

Додаткову інформацію про схильність молодших школярів до агресивної поведінки ми отримали, використовуючи графічну методика «Кактус». Її застосування дозволило зацікавити випробуваних та налаштувати їх на спільну роботу (мотиваційна допомога), отримати загальну характеристику їх особистості та визначити можливі проблеми (орієнтована допомога), підтвердити дані попереднього експерименту (уточнююча допомога).

При інтерпретації малюнків враховувався образотворчий досвід дітей. Наявність або відсутність образотворчих навичок, використання стереотипів, шаблонів, вікові особливості - все це суттєво впливає на діагностичний портрет особистості.

Графічна методика «Кактус» призначена для роботи з дітьми старшими трьох років. Завдяки цій методиці ми побачили стан емоційної сфери кожного дитини, відзначили наявність агресивності, її напрям, інтенсивність і т.д.

Під час діагностики кожному випробуваному пропонувався аркуш білої паперу та простий олівець. Інструкція: "На аркуші білої паперу намалюй кактус - такий, як ти його собі уявляєш". Запитання та додаткові пояснення не допускалися.

При обробці результатів приймалися до уваги дані, властиві всім графічним методам: просторове розташування та розмір малюнка, характеристики ліній, натиск олівця.

Крім того, враховувалися показники, специфічні саме для даної методики: характеристика "образу кактуса" (дикий, домашній, примітивний, детально прорисований і т.д.), характеристика шпилек (розмір, розташування, кількість).

У малюнку проявляються наступні якості випробуваних:

- ✓ Агресія - наявність шпилек. Дуже виступаючі, довгі, близько розташовані одна від одної шпильки показують високий рівень агресивності.
- ✓ Імпульсивність - відірваність ліній, сильний натиск.
- ✓ Егоцентризм, прагнення до лідерства - великий малюнок, центр аркуша.
- ✓ Невпевненість у собі, залежність - малий малюнок, розташування внизу аркуша.
- ✓ Демонстративність, відкритість - наявність виступаючих відгалужень в кактусі, вишуканість форм.
- ✓ Схованість, обережність - розташування зигзагів по контуру чи всередині кактуса.
- ✓ Оптимізм - "радісні" кактуси.
- ✓ Тривога - переважання внутрішньої штриховки переривчастими лініями.
- ✓ Жіночність - наявність прикрас, квітів, м'яких ліній і форм.
- ✓ Екстравертованість - наявність на малюнку інших кактусів або квітів.
- ✓ Інтровертованість - на малюнку зображений один кактус.
- ✓ Прагнення до домашнього захисту, наявність відчуття сімейної єдності
- ✓ Наявність квіткового горщика на малюнку, зображення кімнатного рослини.
- ✓ Відсутність прагнення до домашнього захисту, наявність відчуття самотності - дикоростучі, "пустелі" кактуси.

Результати діагностики групи дітей за проективною методикою «Кактус» представлені в таблиці 2.4 та 2.5., а також на малюнку 2.2.

Таблиця 2.4. Ступінь вираженості агресії

Номер	Вік, стать	Ступінь вираженості агресії (в балах)
1	7,ж	4
2	9,ч	9
3	6,ж	2
4	8,ч	5
5	7,ч	8
6	8,ж	3
7	9,ж	9
8	10,ч	9
9	9,ч	8
10	8,ж	9
11	7,ч	5
12	8,ч	8
13	6,ч	2
14	7,ж	8
15	10,ж	7
16	6,ж	1
17	7,ж	2
18	6,ч	4
19	7,ж	8
20	9,ч	3
21	10ж	9

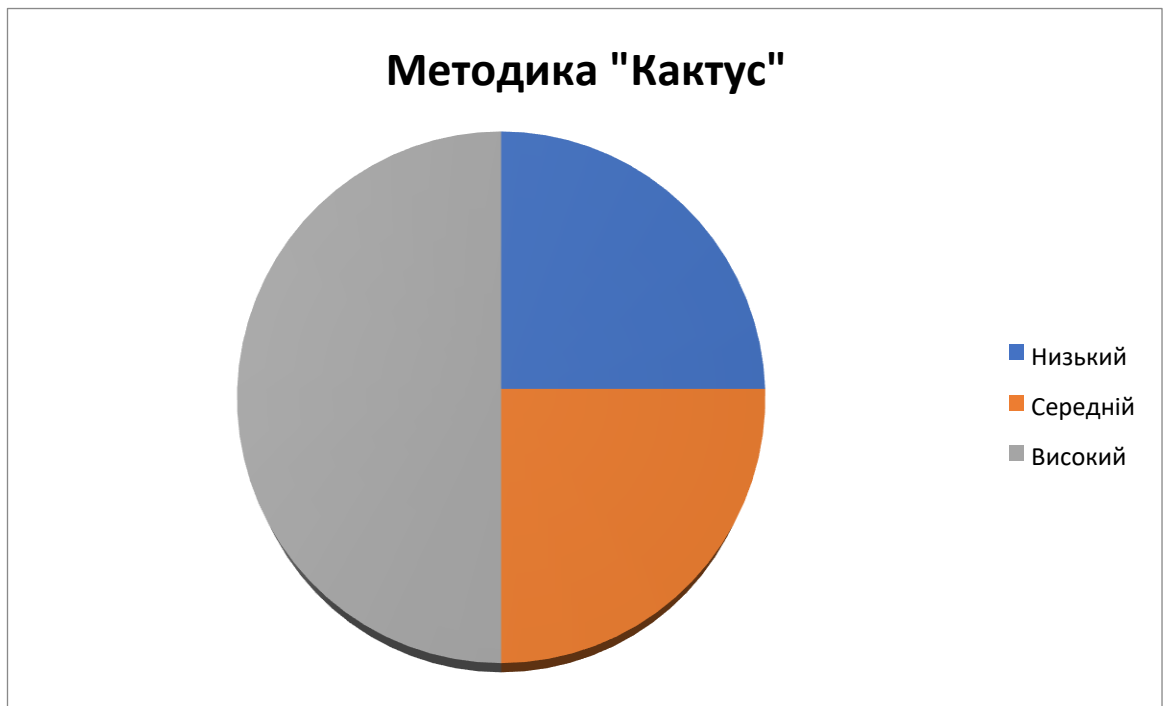
22	8,ж	6
23	9,ж	10
24	7,ч	1
25	8,ч	8
26	8,ж	8
27	6,ж	1
28	8,ч	9
29	10,ч	7
30	8,ч	9
31	10,ж	5
32	7,ж	8

Таблиця 2.5 - Рівень вираженості агресії

Рівень	Кількість дітей	Процент
Низький	8	25
Середній	8	25
Високий	16	50

1–3 – низький рівень; 4–7 – середній рівень; 8–10 – високий рівень

Рисунок 2.2 - Рівень вираженості агресії.

За отриманими результатами для більшості випробуваних характерний високий рівень агресії, що властивий 50% дітей у групі.

Для дітей із високим рівнем агресії характерні якості: імпульсивність, відкритість, оптимізм, прагнення до домашнього захисту, а також їм притаманна демонстративність і прагнення до лідерства.

Для дітей із середньою вираженістю агресії також характерна імпульсивність, відкритість, оптимізм і прагнення до домашнього захисту, і це стосується 25% дітей.

Дітям із низьким рівнем агресії притаманна інтровертність і обережність, і це властиво 25% дітей.

Малюнки молодших школярів із низьким рівнем агресії - низький рівень вираженості агресії, інтровертований, імпульсивний, тривожний кактус, прагнення до лідерства, домашнього захисту, наявність відчуття самотності.

Малюнки учнів із середнім рівнем агресії - середній рівень вираженості агресії, агресивно-екстравертований, імпульсивний кактус, присутність прагнення до домашнього захисту, лідерства, наявність демонстративності.

Малюнки дітей із високим рівнем агресії - високий рівень вираженості агресії, агресивно-екстравертований, імпульсивний кактус, прагнення до домашнього захисту, лідерства, наявність демонстративності. Далі була проведена проєктивна методика «Неіснуюча тварина» Малюнки оцінювалися за даними критеріями:

Низький рівень агресивності

Одним із показників відсутності тенденцій до агресивності є відсутність агресивної символіки (знарядь нападу) у основному малюнку.

Підвищена агресивність

Одним із найпоширеніших ознак підвищеної агресивності на малюнку невідомої тварини є наявність гострих виступів і виростів, незалежно від того, що вони зображують (роги, вуха, щупальця, клешні).

Схильність до вербальної агресії.

На малюнку невідомої тварини схильність до вербальної агресії, так само як і на малюнку людини, виражається підкресленням зубів. Часто зуби поєднуються з перебільшеним розміром рота.

Страх перед агресією та захисна агресія

Окрім рівня власної агресивності на малюнку невідомої тварини виявляється ставлення до можливої агресії з боку оточення. Страх нападу призводить до бажання захистити придуману тварину. У якості захисту може бути зображений панцир. Дуже поширене зображення голок, як у їжака, або колючок.

Страх перед агресією відображається в широко розставлених руках із дуже великими долонями (висока неудовлетворена потреба в спілкуванні),

порожнистих очах. Для страху перед агресією характерне опис гігантських розмірів тварини і бажання стати ще більшим.

Прагнення до підвищення чутливості - характерний ознака тривоги, страхів.

Захисна агресія не завжди є безшкідливою. Часті випадки, коли вона активно проявляється на рівні поведінки. Незважаючи на те, що сама людина сприймає її як захисну, насправді вона може стати опережаючою: очікуючи нападу (можливо, без підстав), людина поспішає напасти першою.

Невротична агресія

Невротична агресія, подібно до захисної, представляє собою відповідну реакцію на невивідну зовнішню ситуацію. Однак це значно більш узагальнена реакція, ніж захисна агресія: вона спрямована не безпосередньо на джерело потенційної загрози, а на всю оточуючу обстановку. У таких випадках говорять, що людина через свої невдачі злий на весь світ.

Ознакою невротичної агресії в тесті "Невідома тварина" є поєднання невротичних і агресивних проявів.

Штрихування з сильним натиском свідчить про високий рівень тривожності і емоційної напруженості. Особлива тщательність штрихування дозволяє припускати, що людина відрізняється високим рівнем ригідності. Уважно підкреслений контур - свідчення високого рівня контролю. Показником хорошого контролю також вважається зображення довгої шиї. Отже, невротична симптоматика не повинна бути особливо помітною в поведінці людини, оскільки на рівні зовнішніх проявів вона гальмується завдяки підвищеному самоконтролю.

Показники типової невротичної тематики: емоційно неприємне місце проживання - болото (також трактується як вказівка на те, що тварина живе в бруді, в багні). Згадка про неприємну їжу - черв'яки (аналогічно трактується харчування слизняками, сміттям і т. п.). І, нарешті, для невротичного стану характерні певні види страхів - невротичні страхи. До них відносяться, зокрема, страх перед дрібними тваринами (комахами, мишами і т. д.) та боязнь змій. Наявність таких страхів може проявитися при відповіді на питання, чого тварина боїться, або при описі її ворогів.

Наприклад, якщо весь малюнок закреслений рівномірним сірим відтінком, а окремі частини малюнка витерті і переделані, то це ознаки високої тривоги. Спостерігається прагнення захиститися від можливої загрози (шипи на тілі та на хвості). Грубе спотворення форми очей - один із показників невротизації. Опис такого способу харчування, як висмоктування крові жертв, часто зустрічається у людей, схильних до невротичної агресії.

Результати після проведення даної методики зазначено в Таблиці 2.6.

Таблиця 2.6. Визначення рівня агресії за методикою «Неіснуюча тварина»

	Кількість дітей	
	Хлопчики	Дівчата
Низький рівень агресивності	3	5
Схильність до вербальної агресії.	6	7
Підвищена агресивність	4	3
Страх перед агресією та захисна агресія	2	2
Невротична агресія	0	0

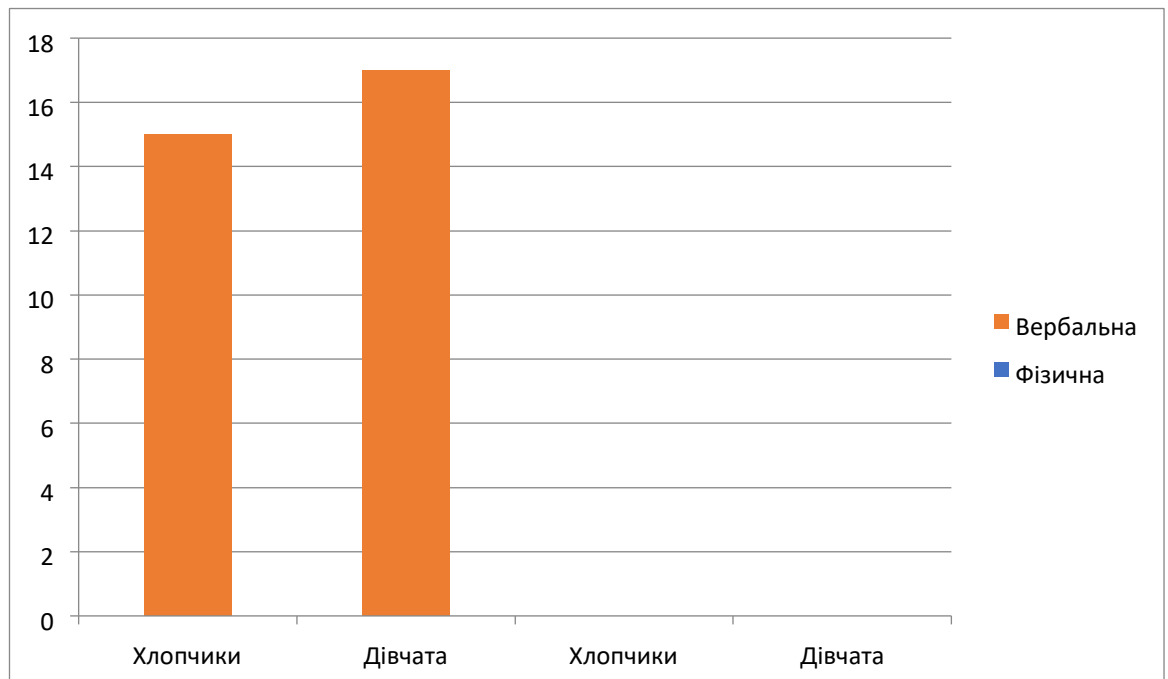
Останньою було проведено методику «Як ти вчиниш».

22	8,ж	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	вербальна
23	9,ж	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	вербальна
24	7,ч	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	вербальна
25	8,ч	2	1	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	вербальна
26	8,ж	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	вербальна
27	6,ж	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	вербальна
28	8,ч	1	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	вербальна
29	10,ч	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	вербальна
30	8,ч	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	2	2	2	вербальна
31	10,ж	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	вербальна
32	7,ж	2	2	1	2	2	2	2	2	1	1	2	1	2	вербальна

Таблиця 2.8 - Форма прояву агресії

Діти	фізична форма	вербальна форма
Хлопчики	0	15
Дівчата	0	17

Рисунок 2.3.Форми прояву агресії

За отриманими результатами у всіх дітей вербальна агресія переважає над фізичною. Хлопчики намагаються виражати негативні почуття через зміст словесних відповідей (загрози, лайка).

Дівчатка також висловлюють агресію у словесній формі: вони можуть кричати, ображати.

Агресія у деяких дітей виявляється у конкретних фізичних діях, спрямованих проти кого-небудь, або завдають шкоду, б'ються, ламають, кидають предмети.

Деякі діти виражають свої агресивні дії через образу, гнів, відхід.

Висновки до другого розділу

Отримавши результати дослідження, можна зробити такі ключові висновки:

Загальною тенденцією є вищий рівень нейротизму у більшості випробуваних дітей.

Високий рівень нейротизму не завжди корелює з високим рівнем агресії. Зазвичай, характерна емоційна вразливість, і лише у деяких випадках спостерігаються ознаки розгойданості нервової системи.

У молодших школярів вербальна та косвенна агресія є основними формами виявлення.

Вербальна агресія переважає серед інших форм, і це спостерігається як у хлопчиків, так і у дівчаток.

Діти з високим рівнем агресії проявляють імпульсивність, відкритість, оптимізм, прагнення до домашнього захисту, а також демонстративність і прагнення до лідерства.

Діти з середнім рівнем агресії також мають імпульсивність, відкритість і оптимізм, а також прагнуть до домашнього захисту та лідерства.

Діти з низьким рівнем агресії виявляють інтровертність і обережність.

Хлопчики та дівчатка виражають агресію у словесній формі, використовуючи загрози, лайку, крики чи образи.

Загалом, дослідження вказує на різні рівні агресії серед молодших школярів, при цьому важливим фактором є емоційна вразливість та спроможність контролювати негативні емоції. Також важливо враховувати, що вербальна форма агресії є більш поширеною серед вивчених дітей.

РОЗДІЛ III РОЗРОБКА ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ КОРЕКЦІЇ РІВНЯ АГРЕСІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Формуючий експеримент. Програма корекції агресивності у дітей молодшого шкільного віку за допомогою арт-терапії

Другий етап нашого дослідження - формуючий експеримент. Він включав у себе проведення корекційних занять з дітьми, спрямованих на корекцію агресивності.

На основі результатів первинної діагностики учасників дослідження були розділені на 2 групи - експериментальну та контрольну. Оскільки групи дітей виявилися ідентичними за всіма характеристиками вираженості агресивності, експериментальною групою були обрані діти з другої групи, а контрольною - з першої.

Мета програми: Зниження рівня агресивності молодшого школяра шляхом зняття емоційного напруження, усунення патологічних стереотипів реагування, підвищення самооцінки, прийняття себе та інших за допомогою ізотерапії.

Задачі програми:

- Усунути у дитини неконтрольовані почуття гніву та образи.
- Навчити її контролювати свою агресію, виражати невдоволення в прийнятній формі.
- Підвищити самооцінку дитини, нормалізувати емоційний стан та розвинути почуття емпатії.
- Закріпити позитивні комунікативні моделі поведінки: усунути лайливість та суперечливість дитини.

В основу корекційної програми покладені наступні принципи:

- Рисунок розглядався як сфера поєднання діагностики та корекції.
- Рисунок розглядався як феномен, тобто комплексно, коли будь-який окремий показник рисунка не може бути однозначно пов'язаний з якою-небудь окремою психологічною характеристикою дитини.
- Будь-яка характеристика рисунка з часом могла змінити своє значення для одного й того ж учня.
- Рисунки обов'язково повинні бути супроводжувані бесідою психолога з дитиною щодо її малюнка.
- Головний персонаж рисунка вважався метафорою особистості дитини, а події, що відбуваються на малюнку, - метафорами суб'єктивного сприйняття подій, в які емоційно залучена дитина.

- При малюванні дотримувалася принцип безпеки: використання метафоричного простору дозволяло уникнути прямого грубого впливу на психіку дитини.

Пропонована програма призначена для дітей 1–5 класів, які мають відхилення у поведінці та проблеми в спілкуванні з однолітками.

Організаційні умови проведення занять:

Дана програма розрахована на 2 місяці, протягом яких проводяться 14 групових занять. Заняття проводяться у другій половині дня 2 рази на тиждень. Тривалість кожного заняття - від 40 до 60 хвилин.

Основна форма впровадження програми: групова та індивідуальна робота. Кількість дітей в групі - 16 осіб.

Методи корекції:

- Використання ізотерапії: рисування ладонями, пальцями, кулаком, ребром ладоні; відбиття вологою; за допомогою трафаретів, бризання; за допомогою тампона; кляксографія і т. д.
-

Психогімнастика, ігри та вправи, спрямовані на створення позитивних емоцій у молодших школярів.

I етап – Орієнтовний.

Основні завдання першого етапу:

- ✓ Виявлення особистісних особливостей кожної дитини.
- ✓ Встановлення довірливих відносин з дітьми.
- ✓ Відбір спеціальних корекційних вправ, психотерапевтичних ігор, що сприяють полегшенню емоційного дискомфорту, усуненню вторинних особистісних реакцій, обумовлених емоційними порушеннями: агресивністю, емоційною нестійкістю, тривожністю.
- ✓ Відбір нетрадиційних технік малювання, що сприяють самовираженню кожної дитини.

II етап – Відновлювальний

Основні завдання другого етапу:

- Створення благоприємної психологічної атмосфери.
- Встановлення довірчих відносин.
- Зняття емоційно-м'язового напруження.
- Допомога в подоланні негативних переживань.

III етап – Навчальний

Основні завдання:

- Емоційна свідомість учнів свого поведінки.
- Розвиток здатності розуміти емоційний стан інших людей.
- Навчання подоланню негативних емоційних станів.

- Навчання позитивному взаємодії з оточуючими.

На занятті дитина послідовно переживає кілька етапів взаємодії: зі світом мистецтва, з дітьми, з педагогом.

Таблиця 3.1. Етапи заняття

Етапи роботи	Коментар
Ритуал вітання.	Дозволяє об'єднувати дітей, створювати атмосферу групового довіри та прийняття.
Розминка - вплив на емоційний стан дітей, рівень їх активності	Виконує функцію налаштування на продуктивну групову діяльність. Її проводять не лише на початку заняття, але і між окремими вправами. Розминкові вправи обираються з урахуванням актуального стану групи. Деякі дозволяють активізувати дітей, підняти їхній настрій; інші, навпаки, спрямовані на зняття емоційного збудження.
Основний зміст заняття - сукупність психотехнічних вправ і прийомів, спрямованих на вирішення завдань даного заняття (ізотерапія, ігротерапія, казкотерапія,	Техніки спрямовані одночасно на розвиток пізнавальних процесів, формування соціальних навичок, динамічний розвиток групи. Важливий порядок представлення вправ і їхня загальна кількість. Послідовність передбачає чергування діяльності, зміну психофізичного стану дитини: від рухливого до

музикотерапія, піскотерапія, відтворення ситуацій, групова дискусія).	спокійного, від інтелектуальної гри до релаксаційної техніки.
Рефлексія - оцінка заняття (розмови).	Дві оцінки: емоційна (сподобалося - не сподобалося, було добре - було погано і чому) і змістова (чому це важливо, для чого ми це робили).
Ритуал прощання.	За аналогією з ритуалом вітання.

Обладнання: папір формату А-4, картон формату А-4, клей, кольорові олівці, маркери, акварельні фарби, гуаш, ручки, картки із назвами емоційних станів, сіль, пензлі, гумка, звичайний олівець, зубна щітка, ватні палички, ватні диски, палітра, вовняні нитки, манна крупа.

Визначення результативності: нормалізація емоційного стану дитини, підвищення впевненості у собі, розвиток емпатії, соціалізації та позитивного ставлення до інших людей, а також усунення вербальної та невербальної агресії молодшого школяра.

Для контролю результатів до початку і після завершення циклу занять проводиться обстеження дітей. Для діагностики використовуються наступні методики:

- Методика "Кактус"
- Методика "Як ти поступиш" - Методика Айзенка (дитячий варіант)
- Методика "Неіснуюча тварина".

Тематичний план занять зображено в таблиці 3.2.

№	Тема заняття	Кількість годин	Методи і форми
1	Знайомство". Шаблонографія. 40 хв.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
2	"Дім дружби". Асоціативне малювання. Розфарбування образів, що означають полярні поняття.	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
3	"Наш клас - дружби невидимі нитки". Нетрадиційна техніка малювання. Бризгання фарб	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
4	"Наш клас - добрий і дружелюбний". Малювання пластиліном.	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
5	"Наш клас - добре серце". Оживлені предмети.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
6	"Мій світ". Монотипія.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
7	"Наші емоції". Кляксографія.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
8	"Вміння слухати". Надування фарб.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
9	"Агресія та гнів". Каракулеграфія.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.

10	"Коли я серджусь...". Фотокопія - малювання свічкою.	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
11	"Відходь, гніве, відходь". Малювання методом тикання.	40 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
12	"Відчуй себе любимим". Малювання сіллю.	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
13	"Шлях довіри". Малювання ладощками.	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.
14	Заключне заняття. "Зроби себе щасливішим".	60 хв	Психогімнастичні комплекси. Техніка ізотерапії. Індивідуальна та групова форма.

Заняття № 1 "Знайомство".

Мета заняття: Знайомство учасників одне з одним.

Завдання:

1. Ознайомлення з груповими заняттями як методом роботи.
2. Встановлення правил роботи в групі.
3. Підвищення позитивного настрою та єднання групи, емоціональне і м'язове розслаблення.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. "Знайомство".
2. "Таблички з іменами".
3. "Молекули".

4. "Три товариші".
 5. "Гордіїв вузол".
 6. "Рефлексія".
 7. "Колокол".
 8. Нетрадиційна техніка малювання. Шаблонографія.
- Обряд прощання.

Заняття № 2 «Дім дружби»

Мета заняття – профілактика агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку в школі.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Вправа «Казки про добро і зло».
2. Розфарбування образів, що означають полярні поняття.
3. Вправа «Розмалюй кульки».
4. Вправа «Лічилочка».
5. Вправа «Папір».
6. Вправа «Паперовий волейбол».
7. Вправа «Хрестики-нулики».
8. Рефлексія.

Обряд прощання.

Заняття № 3 «Наш дружний клас» Мета:

формування дружного колективу.

Завдання:

1. Навчити вмінню домовлятися, обговорювати задум роботи та виконання.
2. Розвиток особистісної і групової активності.

3. Зменшення рівня агресивності, підвищення терпимості одне до одного через спільні види діяльності.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Вступна бесіда.
2. Колективна робота. «Будинок з кирпичів».
3. Вправа «Дякую за роботу».
4. Вправа «Намалюй, я відгадаю».
5. Вправа «Закінчи речення».
6. Вправа «Покажи, де в твоєму тілі приховане гнів».
7. Вправа «Виганяємо наш гнів».
8. Нетрадиційна техніка малювання. Набризг. Малювання зубною щіткою.

Обряд прощання.

Заняття № 4 «Наш добрий клас» Мета

- формування дитячого колективу.

Завдання:

1. Сприяти формуванню навиків самоврядування.
2. Зняття психоемоційного напруження.
3. Формування дружби в колективі.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Нетрадиційна техніка. Малювання пластиліном.
2. Вправа «Дзеркало».
3. Вправа «Дякую за роботу».
4. Вправа «Джунглі».
5. Вправа «Руки».

6. Вправа «Де навколо ховається зло».

Обряд прощання.

Заняття № 5 "Наша добра клас" Мета

- формування дитячого колективу.

Завдання:

1. Сприяти формуванню навичок самоврядування.
2. Зняття психоемоційного напруження.
3. Формування дружби в колективі.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Вправа "Дерево настрою".
2. Вправа "Квіти бажань".
3. Вправа "Пташеня з яйця".
4. Вправа "Сховай образу".
5. Нетрадиційна техніка малювання. Оживлені предмети.

Обряд прощання.

Заняття № 6 "Мій світ"

Мета: створення атмосфери єдності, підвищення позитивного настрою, розвиток навичок вираження свого емоційного стану.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. "Подаруй посмішку".
2. "Клейовий дощ".
3. «Я люблю».
4. "Я самий".
5. Нетрадиційна техніка малювання. Монотипія.
6. «Рефлексія».

Обряд прощання.

Заняття № 7 «Наші емоції» Мета:

1. Формувати вміння керувати різними видами емоційних станів.
2. Зняття психоемоційного напруження.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Рухлива гра «Будь ласка...».
2. Вправа «Наші емоції».
3. «Мое настрої».
4. Вправа «Не подобається — Подобається».
5. Вправа «Продовж речення».
6. Рольове відтворення ситуації «Дай мені книгу!».
7. Вправа «Драбинка».
8. Нетрадиційна техніка малювання. Кляксографія.

Обряд прощання.

Заняття № 8 “Вміння слухати”

Мета: створення атмосфери прийняття і розуміння, розвиток емпатії, вміння без оцінки ставитися одне до одного.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. “Зіпсований телефон”.
2. “Ти мені подобаєшся, тому що...”.
3. “Ніхто не знає”.
4. “Картина двох художників”.
5. Нетрадиційна техніка малювання. Надмірування фарби.
6. Обряд прощання.

Заняття № 9 «Агресія і гнів»

Мета: розвиток вміння аналізувати свою агресію через гру, відповідність своїм силам, розширення контактів у групі.

Завдання:

1. Зняття емоційного напруження.
2. Отримання навичок конструктивної поведінки.

Структура заняття:

Обряд прощання.

1. “Перетворення гніву”.
2. “Портрет агресивної людини”.
3. “Добре чи погано бути агресивним”.
4. “Толканки”.
5. “Вторгнись у коло”.
6. Нетрадиційна техніка малювання. Каракулеграфія.

Обряд прощання.

Заняття № 10 "Коли я серджусь..."

Мета: профілактика агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку в школі. Зняття психоемоційного напруження.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Етюд "Який я різний".
2. Етюд "Два сердитих хлопчики".
3. Розмова "Коли я серджусь...".
4. Вправа "Виставка".
5. Вправа "Неприємний діалог".
6. Вправа "Брудні руки".

7. Фотокопія – малювання свічкою.

Обряд прощання.

Заняття № 11 «Відходь, гнів, відходь».

Мета: Виховання нових форм поведінки. Навчання самостійному прийняттю правильних рішень. Навчання визначенню емоцій за зовнішніми сигналами. Формування адекватних форм поведінки. Робота над виразністю рухів. Навчання дітей прийомам саморегуляції, вмінню володіти собою в різних ситуаціях.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. Вправа "Настрій".
2. Розмова за мотивами казки "Вінні-Пух і всі, всі, всі...".
3. Вправа "Відходь, гнів, відходь!".
4. Малювання методом тикання.

Обряд прощання.

Заняття № 12 «Відчуй себе улюбленим»

Мета: створення позитивного настрою, розвиток почуття довіри одне до одного. Створення атмосфери прийняття. Емоційна підтримка, встановлення довірчих відносин.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. "Чепки пливуть по річці".
2. "Ласкаве ім'я".
3. "Мої досягнення".

4. “Аплодисменти по колу”.
 5. “Ми тебе любимо”.
 6. Нетрадиційна техніка малювання. Малювання сіллю.
- Обряд прощання.

Заняття № 13 «Шлях довіри»

Мета: створення позитивного настрою до роботи, розвиток взаєморозуміння, довіри, формування почуття близькості, розвиток почуття безпеки, вміння співчувати.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. “Написи на футболці”.
2. “Сліпий і провідник”.
3. “Коти-миші”.
4. Нетрадиційна техніка малювання. Малювання долоньками.

Обряд прощання.

Заняття № 14 «Зроби себе щасливішим»

Мета: створення позитивного настрою, розвиток вміння помічати позитивні якості в людях і говорити їм про це.

Структура заняття:

Обряд вітання.

1. “Мені подобається, що ти...”.
2. “Розцвітаючий бутон”.
3. “Чарівний стілець”.
4. «Театр».

5. “Загальний малюнок”. Різноманітні нетрадиційні техніки малювання.

6. “Я бажаю всім”.

Обряд прощання.

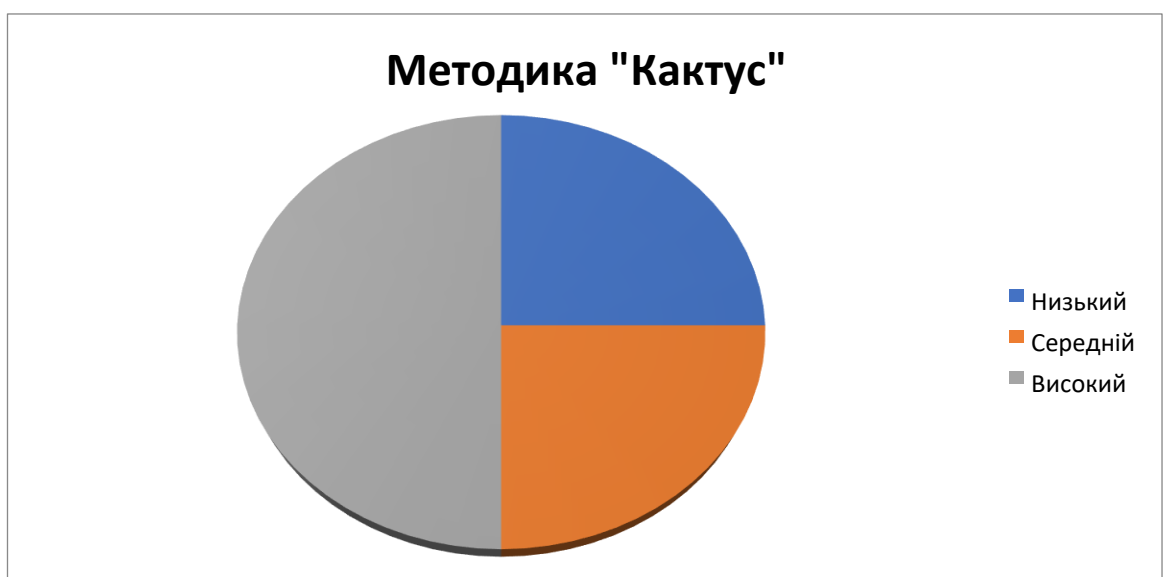
3.2. Контрольний експеримент. Додаткова діагностика агресивності молодших школярів

Після завершення етапу формувального експерименту було проведено контрольний експеримент. Мета цього етапу - порівняти результати, отримані на констатуючому етапі, з отриманими результатами контрольної частини і визначити вплив арт-терапії на корекцію агресивності молодших школярів.

Так само, як на першому етапі констатуючого експерименту, на контрольному етапі використовувалися наступні методики: "Кактус" і "Неіснуюча тварина".

Результати діагностики контрольної 1 групи дітей за проективною методикою "Кактус" залишилися без змін.

Рисунок 3.3 - Рівень виявлення агресивності контрольної групи

Результати діагностики контрольної 1 групи за проективною методикою "Неіснуюча тварина" також залишилися без змін.

Тепер розглянемо результати діагностики експериментальної 2 групи за проективною методикою "Кактус", які зображено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3. - Ступінь вираженості агресивності

Номер	Вік, стать	Ступінь вираженості агресії (в балах)
1	7,ж	3
2	9,ч	7
3	6,ж	2
4	8,ч	5
5	7,ч	3
6	8,ж	3
7	9,ж	7
8	10,ч	8
9	9,ч	8
10	8,ж	9
11	7,ч	4
12	8,ч	8
13	6,ч	2
14	7,ж	7
15	10,ж	7
16	6,ж	1
17	7,ж	2
18	6,ч	3
19	7,ж	8
20	9,ч	3

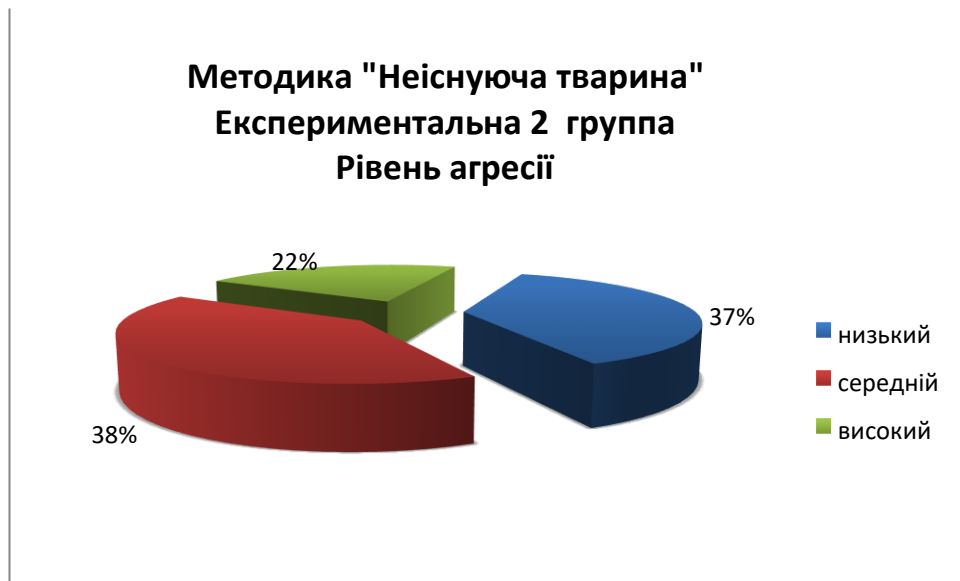
21	10ж	8
22	8,ж	6
23	9,ж	9
24	7,ч	1
25	8,ч	7
26	8,ж	7
27	6,ж	1
28	8,ч	7
29	10,ч	6
30	8,ч	8
31	10,ж	4
32	7,ж	7

*1–3 – низький рівень; 4–7 – середній рівень; 8–10 – високий рівень

Рівень	кількість дітей	відсоток
низький	11	34,4 %
середній	13	40,6 %
високий	8	25 %

В порівнянні з результатами проходження даної методики перед проходженням програми (низький рівень агресії -8 дітей(25%), середній рівень- 8 дітей(25%), високий- 16 (50%)), можемо побачити, що високий рівень агресії знизився на 25%.

Після методики «Кактус» повторно було запропоновано пройти дітям молодшого шкільного віку методику «Неіснуюча тварина»

Отже, ми бачимо, що ступінь вираженості агресії в експериментальній групі покращилася. Високий рівень вираженості агресії зменшився на 25%, перейшовши у середній і низький рівень.

Таким чином, корекційно-розвиваючі вправи користувалися позитивним впливом на всіх дітей. Кожен заняття проходило на високому емоційному рівні, оскільки було зацікавлення як з боку дітей, так і з боку педагога. Дітям дуже подобалися заняття.

На початкових заняттях діти соромилися, були трошки застенчиві. Потім вони почали розкриватися, відчужуватися, вести себе більш вільно.

Заняття проходили в спокійній, дружбї обстановці. У атмосфері довіри та розуміння.

Діти виховані і культурні як відносно одне до одного, так і до педагога. Старалися не порушувати дисципліну, вели себе достойно, з інтересом спостерігали за тим, що відбувалося на тренінгах. З великим задоволенням і бажанням ходили на корекційні заняття і отримували від них багато задоволення. Кожне заняття, як говорять діти, чекали з нетерпінням. Кожну вправу виконували з інтересом і ентузіазмом. Як відзначають самі діти, завдяки цим заняттям вони навчилися дивитися у вічі власному страху, розуміти свої емоції, адекватно їх виражати, навчилися брати

відповідальність на себе, спілкуватися, поважати співрозмовника, дізналися багато методів боротьби із власною агресивністю.

Висновки до третього розділу

З висновками можна сказати, що корекційно-розвиваючі вправи справились із завданням зниження ступеня вираженості агресії в експериментальній групі. Високий рівень агресії зменшився на 25%, переходячи в середній і низький рівень.

Педагогічний процес був відзначений позитивним впливом, що було відзеркалено у високому рівні емоційної включеності як у дітей, так і у вчителя. Заняття проводилися в спокійній, дружбї обстановці, в атмосфері довіри та розуміння.

Початкова стесненість дітей поступово зникала, і вони стали більш відкритими та вільними. Учасники занять виявили вихованість і культурність у відносинах як між собою, так і з педагогом.

За результатами занять діти вказують на покращення своїх навичок у вирішенні конфліктів, вираженні емоцій, взаємодії з оточуючими. Заняття стали для них джерелом задоволення, їх очікували з нетерпінням, і вони виконували вправи з ентузіазмом.

Загалом, корекційно-розвиваючі заняття сприяли не лише зниженню рівня агресії, але й розвитку ключових соціальних і емоційних навичок у дітей.

ВИСНОВКИ

Вступаючи в молодший шкільний вік, дитина набуває внутрішньої позиції школяра, навчальної мотивації, навчальна діяльність стає для нього провідною. Протягом цього періоду у дитини розвивається теоретичне мислення; вона отримує нові знання, вміння, навички. Розвиток особистості молодшого школяра залежить від характеру та результативності навчальної діяльності.

З початком навчання в школі перебудовується весь образ життя дитини, виникають різноманітні проблеми та труднощі, пов'язані з адаптацією до нових соціальних умов. Непристосованість дитини до нових соціальних умов може стати перешкодою для позитивного формування особистості дитини, її соціальної адаптації.

Агресивність - це властивість особистості, "що виражається у готовності до агресії", "поведінка людини щодо інших людей, яка відрізняється прагненням завдати їм неприємностей, завдати шкоди". Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку приймає різноманітні форми: пряма і непряма вербальна агресія, фізична агресія - як непряма.

Серед причин, що провокують агресивність у дітей, виділяються: біологічні, пов'язані з сімейним вихованням, психологічні, соціальні.

Особливостями поведінки дітей із агресивною поведінкою є: несформованість навичок спілкування і порушення комунікативних навичок, викликане зниженням потреби в спілкуванні.

Нездатність встояти за своєю думкою без бійки, бажання підтвердити себе, тривожність і невпевненість у собі, замкнутість, низька самооцінка, експлозивність - вибухливість, збудливість. Нездатність володіти своїми емоціями, відчуття власної неповноцінності і неадекватності, невпевненість в правильності своєї поведінки, своїх рішень, схильність до фізичного і

психологічного насильства, нерозвиненість соціальних навичок, бажання звертати на себе увагу, бути значущим.

Арт-педагогіка - це синтез двох галузей наукового знання (мистецтва і педагогіки), що забезпечує розробку теорії та практики педагогічного корекційно-орієнтованого процесу художнього розвитку дітей поведінки і питання формування основ художньої культури через мистецтво і художню творчість (музичну, образотворчу, художньо-мовленнєву, театралізованоігрову).

Найбільш ефективними методами профілактики та подолання агресивної поведінки у молодших школярів є арт-терапія, оскільки вона сприяє розвитку навичок знаходження рішення в нетипових ситуаціях, підвищенню самооцінки; формування позитивної та адекватної "Яконцепції"; зняття напруги психологічної та м'язової.

Діяльність з пониження рівня агресивності у учнів початкових класів включає в себе послідовну реалізацію трьох етапів: діагностичний, діяльнісний, вторинна діагностика.

Метою діагностичного етапу є виявлення дітей із агресивною поведінкою та визначення причин її виникнення. Для збору інформації застосовуються такі методи: спостереження, методики.

Щоб результат роботи з агресивною дитиною був стійким, необхідно, щоб педагогічна діяльність мала не епізодичний, а системний, комплексний характер, передбачаючи проробку кожної характерологічної особливості даної дитини.

На діяльнісному етапі здійснюється педагогічна робота з подолання агресивності у молодших школярів, включаючи реалізацію трьох напрямків: "дитина - дитина", "дитина - група дітей", "дитина - дорослі".

Ці напрямки реалізуються за допомогою наступних заходів:

інформування вчителів і батьків про індивідуально-психологічні особливості агресивної дитини; навчання розпізнаванню власних негативних емоційних станів, що виникають при спілкуванні з агресивними дітьми, а також методам регуляції психічної рівноваги; навчання вчителів і батьків навичкам "ненасильницького" спілкування - "активне" слухання; виключення оцінюваності у спілкуванні; робота з інтонацією; вдосконалення навичок позитивної взаємодії з агресивними дітьми через рольову гру; допомога сім'ї в розробці єдиної системи вимог і правил спілкування; відмова від покарань як основного методу виховання, перехід до методів переконання і заохочення; включення дитини в роботу різних (за інтересами) секцій, гуртків, студій.

У результаті реалізації програми з пониження рівня агресивності у дітей підвищився соціометричний статус, з'явилася відповідальність за свої дії, вони навчилися контролювати свої емоції, уважніше стали ставитися до слів дорослих, стали менше кричати і битися, вдосконалилися відносини з батьками. Діти стали частіше думати про правильний вихід із конфліктів, без застосування сили, краще вступати в контакт з учителем і батьками. Діти стали більш терпимо ставитися до вчинків своїх товаришів, м'якше реагувати на слова інших дітей, частіше вживати займенник "ми" замість "я", з'явилася бажання допомагати своїм однокласникам. На перерві діти стали спілкуватися один з одним, у дітей, які на початку проекту відчували себе самотніми, з'явилися друзі, з якими було цікаво спілкуватися.

Експеримент, який було проведено, підтвердив, що запропонований комплекс корекційних вправ і занять арт-терапії дає позитивні результати в корекційній роботі з дітьми молодшого шкільного віку і дозволяє направляти їх художню діяльність так, щоб вона впливала на розвиток їх особистості.

Для більшості школярів, які входили в склад групи, джерелом приємних переживань вже було саме участь у спеціально організованих заняттях із

застосуванням методів ізотерапії. Вони з задоволенням виконували запропоновані вправи, гри і виявляли готовність до продуктивної взаємодії.

Корекційні вправи і гри, заняття з арт-терапії підбирались відповідно до індивідуальної специфіки порушення поведінки та емоційного компоненту психіки. Важливо відзначити, що стійку позитивну динаміку в розвитку емоційної сфери та поведінки молодших школярів можна отримати лише при взаємодії і комплексній допомозі всіх фахівців, які працюють з даною категорією дітей.

В результаті даного дослідження можна прийти до висновку: описана діяльність може бути використана з метою діагностики, корекції, а також запобігання або зняття напруженості у дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- 1) Альтов Л.Д. Організація корекційної роботи з агресивними дітьми. *Рідна школа*. 2017. Вип. 7. С. 25–32.
- 2) Андрущенко В. Агресивність особистості та її мінімізація засобами освіти. *Вища освіта України*. 2020. Вип. 2. С. 3–12.
- 3) Арт-терапія. Інноваційні психологічні технології / за ред. О.Тіунової, Т.Шейкіної. Київ-Тернопіль : ЕЕАТА, 2018. 200с.
- 4) Атемасова О.А. Агресивна дитина : як їй допомогти: монографія. Харків : Ранок, 2010.176 с.
- 5) Барановська Л. Досвід використання малюнкової терапії як методу подолання агресивності молодших школярів. *Вісник Нац. авіац. ун-ту. Сер. Педагогіка. Психологія*. 2020. Вип. 16. С. 144–151.
- 6) Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Психологічні науки*. 2017. Вип. 9. С. 85-93.
- 7) Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження прояві. *Психолог*. 2018. Вип. 5/6. С. 32-34
- 8) Бовть О.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. *Педагогіка і психологія*.1997. Вип. 3. С. 22-28
- 9) Брецько, І.І., Буртин, М.І., Бучмей, І.І. (2022). Вплив стосунків у сім'ї на агресивність у дітей. *Кооперативні читання:2022 рік: матеріали міжнар. наук-практ. конф.,12-13 трав. 2022 р. м. Мукачево: Видавничий дім МСУ, 2022. С. 26-28.*
- 10) Вознюк О.В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Сер. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 2. С. 88-90.

- 11) Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А.Й. Сиротенко. Хмельницький : ХГПА, 2018. Вип. 3. С. 53–55.
- 12) Гладкова Є. Феноменологічний аналіз кримінальної агресії. *Вісник Кримінологічної асоціації України. Сер. Психологія*. 2017. Вип. 1 (15). С. 75–82.
- 13) Городиська В.В. Упровадження арт-терапії як інноваційної технології у дошкільних закладах освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Сер. Психологія*. 2020. Вип. 69. С.56-61
- 14) Гурковська Т. Арт-терапія-чарівна паличка сучасного суспільства. *Практичний психолог. Сер. Психологія*. 2019. Вип 7. С.10-13
- 15) Данилюк І.В., Буркало Н.І. Особливості застосування арт-терапії в роботі з дітьми. *Psychological Journal. Серія Психологія*. 2021. Вип. 9. С. 85–98.
- 16) Демощук М. На словах. Вербальна агресія як форма психологічного насильства. *Психолог. Сер. Психологія*. 2020. Вип. 6. С. 8–19.
- 17) Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennyaderzhavnogo-standartupochatkovoyi-osviti>.
- 18) Довбенко, Л.Ю. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. *Педагогіка і психологія. Сер. Психологія*. 2009. Вип. 3, с. 22–28.
- 19) Дубравська Д.М. Основи психології : навч. посіб. Львів: Світ, 2021. 280 с.
- 20) Євтушенко Т. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку методами арт-терапії. *Мистецтво наукової думки : міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал. Сер. Психологія*. 2019. Вип. 6. С. 62–67.

- 21) Жовта, В. І. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей молодшого шкільного віку. *Практична психологія та соціальна робота. Сер. Педагогіка. 2012. Вип. 1. С. 18–20.*
- 22) Журба К. О. Смиложиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро: Середняк Т.К., 2018. 494 с.
- 23) Задорожна Г.С. Педагогічні умови правового виховання дітей 6-7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: *Дис. на здоб канд пед.наук. 2018. 271 с.*
- 24) Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.
- 25) Карпенко Н.В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога: навч. посіб. Київ: Каравела, 2008. 192с.
- 26) Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство. Сер. Психологія. 2018. Вип. 4 (42). С. 104- 110.*
- 27) Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання. *Науковий вісник. Сер. Філософія. Харків: ХНПУ, 2017. Вип.48 (частина II). С. 150-162.*
- 28) Кириленко В. Корекційна робота психолога та соціального педагога. *Науковий вісник. Сер. Психологія. 2018. Вип. 2. С. 50-65*
- 29) Кононко О. В. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка. Сер. Педагогіка. Вип. 3(99) С.80-85*
- 30) Коробко С.Л. Робота психолога з молодшими школярами: науч. посіб. Київ: Літера ЛТД, 2014. 416с.
- 31) Кравченко Л.І. Подолання агресивної поведінки молодших школярів: педагогічний аспект. *Науковий пошук молодих дослідників. Сер. Педагогіка. 2018. С. 87-89*

- 32) Литвинчук Н.Б., Мельниченко Н.М. Агресивність молодших школярів як соціально-психологічна проблема. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер. Педагогіка*.2023. Вип. 3(56). С.13-16
- 33) Максименко С.В. Емоційний розвиток дитини. Київ: МікросСВС, 2003. 112с.
- 34) Марінушкіна О.Є., Замазій Ю.О. Адаптація учнів до шкільного навчання :навч.посіб. Харків: Ранок, 2011.192с.
- 35) Михайлишин У.Б. Основні підходи дослідження дезадаптованої поведінки молодших школярів / The VII International Scientific and Practical Conference «Innovative trends in science, practice and education», February 22 – 25, 2022, Munich, Germany. P. 469-471
- 36) Мишкуленець О.О. Використання арт-терапевтичних методик. *Психологія:теорія і практика. Сер. Психологія*. 2018.Випуск 2. с.12
- 37) Назарець Л.І, Мартинюк І. В. Аналіз поведінкових реакцій у дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти. Сер. Педагогіка*. 2020. Вип. 7(46). С. 149-151
- 38) Нев'якіна Н. О. Профілактика насильства та агресії. *Семінар-тренінг для педагогів. Сер.Психологія*. 2019. Вип. 12. С. 84-96.
- 39) Неудачіна Т.І. Психологія розвитку та формування особистості дитини: монографія. Харків: ХНПУ, 2018. 76 с.
- 40) Ничипоренко К.О. Прояви агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. *Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти. Сер.Педагогіка*. 2018. Вип.5 С. 190-194
- 41) Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 360с.
- 42) Самойлова Н.В. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 120 с.
- 43) Сергійчук О. М., Багно Ю. М., Плужник О. В. Основи корекційної педагогіки : навч. посіб. Переяслав : Видавництво, 2020. 224 с.

- 44) Середя, І. В. Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. *Інноваційна педагогіка. Сер. Педагогіка*. 2019. Вип. 10, С. 63-66.
- 45) Синиця В. Корекція страхів у дітей засобами арт-терапії. *Актуальні проблеми сучасної психології: шляхи становлення особистості* : зб. матеріалів ІІ загальноуніверситетської наук-практ. конф. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 205–209.
- 46) Скомаровська, І. А. Особливості агресії та агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: монографія. Харків: Ранок, 2019. 337 с.
- 47) Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.
- 48) Соломатіна, П.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки молодших школярів. *Педагогіка і психологія. Сер. Педагогіка*. 2007. Вип. 3, с. 22–28.
- 49) Співак, В. І. Особливості прояву та корекції агресивності у молодших школярів. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць. Сер. Психологія. 2017. Вип. 39. С. 331–355.
- 50) Страшко С.В. Еталонна модель школи, дружньої та безпечної для дитини: монографія. Київ: Алатон, 2018. 80 с.
- 51) Тараріна О.В. Глибинна арт-терапія: практики трансформацій. Київ : Астамір-В, 2017. 240 с.
- 52) Тараріна, О.В. Практикум з арт-терапії в роботі з дітьми. Київ : Астамір-В, 2018. 265 с.
- 53) Терлецька Л.Г. Психологія дитинства: навч. посіб. Київ: Главник, 2006. 144с.
- 54) Тіунова О., Шейкіна О. (2018) *Арт-терапія. Інноваційні психологічні технології*. Сер. Психологія. 2018. Вип. 5. 200-202 с.

- 55) Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
- 56) Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць .Сер.Психологія.* Вип. 1 (13). 2018. С. 184-188.
- 57) Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів: науч.посіб. Харків: Основа, 2011. 124с.
- 58) Червонна Т.Ш. Діагностика і корекція агресивності у дітей: монографія. Київ: Редакції загально педагогічних газет, 2014. 128с.
- 59) Чуб Н. В. Агресивність. "Важкі" діти. Знайти підхід. Шк. психологу. *Усе для роботи. Сер. Психологія.* 2018. Вип. 3. С. 36-38.
- 60) Шеремет І. В., Челнокова М. С., Василенко К. С., Пономаренко Л. В. Педагогічні аспекти проблеми використання засобів арттерапії у роботі з дітьми шкільного віку. Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., 10 квіт. 2020 р. Луцьк: МЦНД, 2020. Вип.3. С. 75-77.
- 61) Шугай Т. В. Агресія й агресивність. *Соціальний педагог. Сер. Педагогіка.* 2019. Вип. 11. С. 4-13 с. 36.
- 62) Яковенко А. О. Проблема агресії в західній психологічній науці. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Військовоспеціальні науки.* 2019. Вип. 4. С. 76–80.
- 63) Яковлева, О. В. (2015). Причини агресивної поведінки молодших школярів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Сер: Психологія.* 2015. Вип. 1. С. 296-302.
- 64) Яртись, О. Б. Як запобігти закріпленню агресивних форм поведінки молодших школярів. *Початкова школа. Сер: Педагогіка.* 2011. Вип. 11. С. 61–62.

65) Яценко Т. С. Особливості внутрішньої динаміки психіки .Професійна освіта: педагогіка і психологія.Польсько-український журнал/ за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Никало. Ченстохова .2003. Київ. С. 137–152.

66) Яценко Т. С., Чобітько М .Г., Доцевич Т. І. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків). Черкаси: Брама, 2003. 215 с.

67) Bogdanov, S. O., Gnida, T. B., Zaleska, O. V., Lunchenko, N. V., Panok, VG, & Solovyova, V. V. Correctional and developmental program for the formation of resistance to stress in preschool children and schoolchildren "Safe Space". *Unicef*. 2017. Vol. 56, №3. P.13-17.

68) Cohen-Yatziv, L., and Regev, D. The effectiveness and contribution of art therapy work with children in 2018 -what progress has been made so far? *A systematic review*.2019. Vol.125, №9. P.100-112

69) Connor DF. Aggression and antisocial behavior in children and adolescents: Research and treatment. *Guilford Press*. 2012. Vol. 98, № 9. P. 5–50

70) De Boer, S. F. Animal models of excessive aggression: implications for human aggression and violence. *Current opinion in psychology*. 2018. Vol. 67, №19. P. 81-87.

71) Drake Jennifer. Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents: A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change. *Brooclin:Frontiers*, 2020. 78 p.

72) Dye, M. (2018). Evaluating the benefits of art therapy interventions with grieving children. *James Madison University, JMU Scholarly Commons*. Vol. 5, №4. P. 176-189.

73) Gerge, A., Hawes, J., Eklöf, L., Pedersen, I. N. Proposed mechanisms of change in arts-based psychotherapies. *James Madison University* . 2019. Vol. 19, № 31. P. 45-59.

- 74) Hay D. F., Paine A. L., Perra O., Cook K. V., Hashmi S., Robinson C., Kairas V., Slade R. Prosocial and aggressive behavior: a longitudinal study. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 2021. Vol. 86. № 2. P. 127-145.
- 75) Kozigora, M. A. Art therapy as a means of teaching and educating primary school students. *Young Scientist*. 2018. Vol. 7, №59. P. 198-201.
- 76) Ogundele, M. O. Behavioral and emotional disorders in childhood: a brief overview for pediatricians. *World J. Clin. Pediatr.* 2018. Vol. 59, №7. P. 26-29.
- 77) Perry K. J., Ostrov J. M., Murray-Close D., Blakely-McClure S. J., Kiefer J., Dejesus-Rodriguez A., Wesolowski A. Measurement of aggressive behavior in early childhood: A critical analysis using five informants. *Journal of Experimental Child Psychology*. 2021. Vol. 209, №5. P.56-61
- 78) Popovych I. S. Social expectations in primary school age. Proceedings of the 2 nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa», 27 Sept. 2014, USA. New-York: Columbia Press, 2014. P. 176-180.
- 79) Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L., Blynova, O. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 ,№ 5. P. 41-59.
- 80) Ricoy Pérez C. L., Suárez Cedeño M. Prevention of aggressive behaviors from the educational process. *Revista Sociedad & Tecnología*. 2021. Vol. 4, № 2. P. 265-281.

Особистісний опитувальник Айзенка (дитячий варіант)

1. Чи любиш ти шум і суєту навколо себе?
2. Чи часто ти потребуєш друзів, які могли б тебе підтримати або втішити?
3. Ти завжди знаходиш швидку відповідь, коли тебе про що-небудь запитують, якщо це не на уроках?
4. Буваєш ти іноді сердитим, дратівливим, злишся?
5. Чи часто у тебе міняється настрої?
6. Тобі більше подобається бути одному, ніж зустрічатися з іншими хлопцями?
7. Чи буває іноді, що тобі заважають заснути різні думки?
8. Чи завжди ти відразу робиш так, як тобі говорять?
9. Чи любиш ти пожартувати над ким-небудь?
10. Ти коли-небудь відчував себе нещасним, хоча для цього не було справжньої причини?
11. Ти весела людина?
12. Ти коли-небудь порушував правила поведінки в школі?
13. Чи багато що дратує тебе?
14. Тобі подобається така робота-де треба робити все швидко?
15. Ти переживаєш через всяких страшних подій, які мало не сталися, хоча все скінчилося добре?
16. Тобі можна довірити будь-яку таємницю?
17. Чи можеш ти розвеселити занудьгували товаришів?
18. Чи трапляється іноді так що в тебе без всякої причини сильно б'ється серце?
19. Зазвичай ти робиш перший крок для того, щоб з ким-небудь подружитися?
20. Ти коли-небудь говорив неправду?
21. Чи сильно ти засмучуєшся якщо люди знаходять недоліки в роботі, яку ти зробив?
22. Чи любиш ти розповідати смішні історії, жартувати зі своїми друзями?
23. Чи часто ти відчуваєш себе втомленим без всякої причини?
24. Ти завжди спочатку робиш уроки, а грасш вже потім?
25. Ти звичайно веселий і всім задоволений?
26. Уразливий ти?
27. Чи любиш ти розмовляти і грати з іншими дітьми?
28. Чи завжди ти виконуєш прохання рідних про допомогу по господарству?
29. Чи буває так, що в тебе сильно паморочиться голова?

30. Чи любиш ти поставити кого-небудь у незручне становище, посміятися над ким-небудь?
31. Ти часто відчуваєш, що тобі щось дуже набридло?
32. Ти любиш іноді похвалитися?
33. Ти найчастіше мовчиш в товаристві інших людей?
34. Ти іноді хвилюєшся так сильно, що тобі важко всидіти на місці?
35. Ти швидко наважуєшся на що-небудь?
36. Ти інколи шумиш в класі, коли немає вчителя?
37. Тобі часто сняться страшні сни?
38. Чи можеш ти забути про все і від душі повеселитися серед своїх друзів, приятелів,

подруг?

39. Тебе легко засмутити чим-небудь?
40. Чи траплялося тобі погано говорити про кого-небудь?
41. Чи можеш ти назвати себе безтурботним, безтурботним людиною?
42. Якщо тобі трапляється потрапити в незручне становище, ти довго потім переживаєш?
43. Ти любиш галасливі і веселі ігри?
44. Ти завжди їж все, що тобі пропонують?
45. Тобі важко відмовитися, якщо тебе про що-небудь попросять?
46. Ти любиш часто ходити в гості?
47. Чи бувають такі моменти, коли тобі не хочеться жити?
48. Ти коли-небудь був грубим з батьками?
49. Тебе вважають веселою людиною?
50. Ти часто відволікаєшся, коли робиш уроки?
51. Ти більше любиш сидіти осторонь і дивитися, ніж самому приймати участь в загальному святкуванні?
52. Тобі зазвичай буває важко заснути через різних думок?
53. Ти звичайно буваєш впевнений в тому, що зможеш впоратися зі справою, яку тобі доручають?
54. Чи часто ти відчуваєш себе самотнім?
55. Ти соромишся перший заговорювати з незнайомими людьми?
56. Чи часто ти наважуєшся на що-небудь, коли вже пізно?
57. Коли хтось із приятелів кричить на тебе, ти теж кричиш у відповідь?
58. Ти іноді відчуваєш себе особливо веселим або сумним без всякої причини?
59. Ти вважаєш, що важко отримати справжнє задоволення в гостях, на ранках, на ялинці?
60. Тобі часто доводиться хвилюватися через те, що ти зробив що-небудь не подумавши?

Реєстраційний бланк до дитячого опитувальника Айзенка

№	Так	Ні	№	Так	Ні	№	Так	Ні
1			21			41		
2			22			42		
3			23			43		
4			24			44		
5			25			45		
6			26			46		
7			27			47		
8			28			48		
9			29			49		
10			30			50		
11			31			51		
12			32			52		
13			33			53		
14			34			54		
15			35			55		

16			36			56		
17			37			57		
18			38			58		
19			39			59		
20			40			60		

Ключ до обробки дитячого варіанта опитувальника Айзенка

Шкала	№ питання	
	Так	Ні
Екстраверсія	1,3,9,11,14,17,19,22,25,27,30,35,38, 41,43,46,49,53,57	6,33,51,55,59
Інтроверсія	2,5,7,10,13,15,18,21,23,26,29,31,34, 37,39,42,45,47,50,52,54,56,58,60	
Схильність до брехливості	8,16,24,28,44	4,12,20,32,36,40,48

Додаток Б

Проективна методика «Кактус» (М. А. Панфілова)

Обладнання: При діагностуванні дитині дають аркуш паперу формату А4, простий олівець та кольорові олівці. Після того, як дошкільник намалював малюнок, йому ставлять питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію.

Інструкція для дитини: «На листі паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш». Питання та додаткові роз'яснення не допускаються.

Обробка даних: При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме: розташування в просторі; розмір малюнка; характеристика ліній; сила натискання на олівець.

Інтерпретація результатів: результати оброблених даних на зображенні дозволяють діагностувати особисті якості дитини:

- Агресивність – наявність колючок, особливо їх велика кількість. Надто довгі, близько розташовані одна до одної, колючки, відображають високу ступінь агресивності.
- Імпульсивність – відривні лінії, сильне натискання. Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований в центрі листа.
- Невпевненість в собі, залежність від когось – маленький малюнок, розташований знизу листа.
- Демонстративність, відкритість – наявність відступаючих відростків, химерність форм.
- Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру чи всередині кактуса.
- Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у випадку з кольоровими олівцями.
- Тривожність – переважання внутрішнього штрихування, переривисті лінії, використання темних кольорів у випадку з кольоровими олівцями.
- Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, кольорів. Простодушність – якщо кактус має опуклості.

- Екстравагантність – наявність на малюнку інших кактусів і кольорів. Інтровертність – на малюнку зображений тільки один кактус.
- Спрямованість до домашнього захисту, відчуття родинної підтримки – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактусу.
- Відсутність спрямованості до домашнього захисту, відчуття самотності – зображення дикого, пустельного кактусу.

Тонкі лінії, «легкість» натиску, «вільність» ліній, наявність привабливих, позитивних елементів свідчать про більш поступливий, м'який характер дитини, її позитивний настрій, відкритість тощо. Зигзаги на малюнку розглядаються як замкнутість, обережність. Також потрібно звернути увагу на форму кактуса. Химерна, спотворена форма свідчить про демонстративність дошкільника.

Загальний фон також грає роль. Якщо кактус намальований у квітковому горщику, то це інтерпретується як бажання домашнього затишку, орієнтування на сім'ю. Кактус, намальований у пустелі, уособлює самотність, усвідомлено вибрану або вимушену. Якщо кактус на малюнку росте ніби «нізвідки», це означає, що у дитини немає опори у вигляді домашнього затишку або вона переживає труднощі у спілкуванні з рідними.

Наявність голок на кактусі є одним із найважливіших елементів. Чим довші, гостріші голки, тим агресивнішою в спілкуванні є дитина. Водночас голки можуть розглядатися як захист від навколишнього середовища. Потрібно зважати, що голкам приділена увага, чи акцентовані вони на малюнку, чи намальовані за допомогою сильного натиску тощо.

При інтерпретації потрібно пам'ятати, що наведені вище ознаки не можна вважати єдино правильними, адже на уявлення дитини про кактус можуть вплинути побачені ним раніше малюнки в книжках, на відео тощо. Тому потрібно задавати навідні запитання, чому кактус вийшов саме таким, а не яким-небудь іншим.

Після закінчення малюнку дитині в якості доповнювання можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

- 1) Цей кактус домашній чи дикий?
- 2) Цей кактус дуже колеться? До нього можна доторкнутися?
- 3) Кактусу подобається, коли про нього дбають, поливають, удобрюють?
- 4) Кактус росте один чи з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте по сусідству, то яка це рослина?
- 5) Коли кактус підросте, то як він зміниться (колючки, об'єм, відростки)?

Методика «Неіснуюча тварина»

Критерії для оцінки малюнку за методикою «Неіснуюча тварина»

№	Характеристика	Бали
1	Сильна, впевнена лінія малюнку	0,1
2	Неакуратність малюнку	0,1
3	Велика кількість гострих кутів	0,1,2
4	Верхнє розташування кутів	0,1
5	Велике зображення	0,1,2
6	Голова повернена вправо/вліво	0,1
7	Хвіст піднятий вгору, пишний	0,1
8	Загрозливий вираз	0,1
9	Загрозлива поза	0,1
10	Наявність зброї для нападу(зуби,кігті,роги)	0,1,2
11	Хижак	0,1
12	Вожак або самомітник	0,1
13	При нападі б'ється насмерть або «всіх перемагає»	0,1
14	Нічна тварина	0,1
15	Інші ознаки	0,1

Примітка: 0 балів – відсутність ознаки, 1 бал – наявність ознаки або ознака виражена слабо, 2 бали – багатократний вияв ознаки.

Шкала оцінок результатів:

- 0-4 балів – мінімальний рівень агресивності;
- 5-8 балів – середній рівень агресивності;
- 9-12 балів – підвищений рівень агресивності;
- 13-18 балів – високий рівень агресивності.

Методика «Як ти вчиниш»

Хід виконання:

Учневі пропонується кілька проблемних ситуацій. Він повинен вирішити, як він вести себе в кожній з цих ситуацій.

Приклади ситуацій:

- 1) Тобі одному (одній) відомо, що однокласник знайшов загублений вчителем аркуш з розв'язанням контрольної роботи. Що б ти зробив(ла)?
- 2) Кілька твоїх однокласників домовилися розірвати урок. Що ти будеш робити?
- 3) Під час перерви один із твоїх товаришів розбив вікно. Ти один (одна) випадково побачив(ла) це. Товариш не хоче визнаватися. Назвеш ти при розборі цього інциденту ім'я провинившогося?
- 4) Захворіла вчителька. Вчитель паралельного класу дав вам завдання. Але хлопці замість роботи розпочали гру. Що будеш робити ти?

ОБРОБКА ОТРИМАНИХ ДАНИХ:

За результатами виконання всього набору завдань кожного школяра можна віднести до однієї з чотирьох наступних груп:

- Учні, які при виконанні завдань часто приймали помилкове рішення - обрані ними акти поведінки суперечили змісту моральних норм, включають в 1 групу (нестійке ставлення).
- Школярі, готові відмовитися від свого рішення при найменшому "тиску", повинні бути віднесені до II групи (недостатньо стійке, пасивне ставлення).
- До III групи входять ті діти, які активно захищали свою думку, але в деяких виняткових випадках схильні до компромісних рішень.
- IV групу складають учні, які зуміли при виконанні всіх завдань зробити правильний вибір - активно стійке ставлення до моральних норм.